

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

АРАПАКІ МАРИНА ВОЛОДИМІРІВНА

УДК: 1:316.3 – 045.28(043.3)

КУЛЬТУРНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ВІРТУАЛЬНОМУ
ПРОСТОРІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

033 Філософія
03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (М. В. Арапакі)

Наукові керівники – Борінштейн Євген Русланович,
доктор філософських наук, професор
Пальчинська Мар'яна Вікторівна,
доктор філософських наук, професор

Одеса – 2024

Арапакі Марина Володимирівна. Культурна маргінальність у соціальному та віртуальному просторі сучасного суспільства. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 Філософія. - Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2024 р.

Зміст анотації

У дисертаційній роботі наведено результати філософського дослідження культурної маргінальності як соціального явища у соціальному та віртуальному просторі сучасного суспільства.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення трансформацій суспільства та його базових елементів у сучасних соціокультурних умовах. Унікальність культури сучасного етапу розвитку суспільства характеризується, насамперед, темпоральною невизначеністю, просторовою глобальністю, високим ступенем світоглядної мозаїчності, що супроводжуються високою інноваційною та творчою активністю, характерною для нестабільних культурних систем.

Необхідність наукового аналізу культурної маргінальності як соціального явища актуалізувалася в сучасних соціокультурних умовах під впливом інформатизації та віртуалізації суспільства. Загострилися протиріччя між прискореним темпом соціокультурних трансформацій, що вимагають переосмислення домінуючої системи ціннісних орієнтацій, та традиційними культурними нормами. Конвергенція культурних традицій та культурних інновацій окреслює особливості змісту та структури культури техно-інформаційної цивілізації.

Культурна маргінальність тісно пов'язана із трансформаціями, що відбуваються у соціальному просторі сучасного суспільства. Це соціальне явище являє собою результат докорінних змін у соціальному бутті та у культурній сфері суспільства, і зокрема у процесі змін культурної діяльності.

Дослідження культурної маргіальності є особливо актуальними для сучасного українського суспільства, оскільки тривалість маргіального стану у всіх сферах суспільного життя посилюється внаслідок повномасштабного вторгнення та підсилює кризові явища у культурі як на локальному, так і глобальному рівнях. Вищезазначене обумовлює необхідність наукового аналізу культурної маргіальності у царині філософії.

Мета роботи полягає в аналізі культурної маргіальності в умовах соціокультурних трансформацій соціального простору сучасного суспільства.

Запропоновано авторське визначення поняття «культурна маргіальність», під якою розуміється здатність перебувати на межі культурних норм, наявних у соціальному бутті, що є результатом ціннісної амбівалентності та веде до нестійкості особистісного буття. Прогрес культури, конвергенція культур та розширення соціокультурного досвіду особистості відбуваються переважно завдяки виходу за межі усталених культурних традицій, у тому числі, завдяки культурній маргіальності.

З позиції філософії культурна маргіальність являє собою процес видозміни або розпаду усталених культурних норм та цінностей та зародження нових, процес зміни суб'єктом однієї культурної традиції на іншу. Як соціальне явище, культурна маргіальність виражає собою момент докорінного перетворення, що відображає суперечливість розвитку суспільства як системи загалом та культури зокрема, процес одночасного руйнування усталених традицій та формування нових. Культурна маргіальність в контексті її відтворення у соціальному просторі являє собою простір на межі не тільки різних культурних традицій, а ще й на межі традицій та інновацій, які є невід'ємним атрибутом соціального буття та культурного розвитку. Таким чином, у конструюванні соціального простору культурна маргіальність як елемент соціального буття виокремлює основні вектори соціокультурних перетворень.

Культурна маргінальність як соціальне явище притаманна суспільству не тільки у періоди інтенсивних соціокультурних трансформацій. У соціальному просторі суспільства вона є атрибутом соціального буття, що визначає його здатність до адаптації відповідно до нових суспільних потреб. Культурна маргінальність постає також екзистенційним результатом порушення особистісної цілісності, який спрямований, насамперед, на внутрішній світ. Зазначимо, що позитивний результат культурної маргінальності залежить не лише від врахування особливостей трансформацій соціокультурного простору в конкретних просторово-часових межах, а також від гармонізації ціннісних орієнтацій техно-інформаційної цивілізації у відповідності до антропологічних детермінант суспільного розвитку.

Зазначено, що культурна маргінальність реалізується у вигляді діалектичної взаємодії традицій та новацій, що передбачає безперервність руху культури. Відтворюючись у соціальному просторі суспільства, культурна маргінальність здатна стати тим інструментом, за допомогою якого особистість або соціальна група має можливість формувати культурні цінності та норми. Ця спроможність є важливою на етапі переходу від постмодерну до метамодерну, коли особистість знаходиться у пограничному стані відповідно до визначення вектору ціннісних орієнтацій та способів реалізації культурних потреб. Даний стан є передумовою реалізації особистої позитивної свободи.

Метамодерн суттєво вплинув на світогляд й світосприйняття людини. Тому важливим є розуміння свободи, завдяки якій особистість більше не обмежується жорсткими метанаративами і може керуватися лише станом внутрішнього комфорту та прийняття. Метамодерн, поєднуючи в собі елементи модерну і постмодерну, забезпечує особистості максимально сприятливі умови для реалізації своїх прагнень.

Трансформації простору від соціального до віртуального в умовах техно-інформаційної спрямованості цивілізаційного процесу, призводить до кореляції проблеми буттєвого та культурного самовизначення особистості або соціальної групи в умовах сучасної соціокультурної ситуації. Віртуальний простір є невід'ємним структурним елементом соціального простору сучасного суспільства, у якому відтворюється культурне життя та виникають нові форми культурної діяльності. Таким чином, поряд із такими формами традиційної культури у сучасному просторі сучасного суспільства функціонує цифрова культура, яка містить у собі потужний потенціал як для відтворення культурного життя сучасності, так і для створення принципово нових форм культурної діяльності особистості у віртуальному просторі.

Культурна маргінальність завдяки виникненню віртуального простору репрезентується ще й у ньому. Зрештою, процес конвергенції комп'ютерних технологій у сферу культури дозволяє існувати у віртуальному просторі різноманітним, іноді протилежним поглядам на культурні стандарти та продукти культури. Багатоаспектність культурної маргінальності підкреслює також конвергенцію соціального та віртуального простору як невід'ємний атрибут буття сучасної людини, що призводить до екстраполяції культурних продуктів, властивих спочатку тільки віртуальному простору, у простір соціальний. Таким чином, на сучасному етапі особливістю соціального простору є культурна багатовекторність та пластичність.

У роботі надано визначення віртуального культурного проєкту, під котрим розуміємо комплекс дій, що реалізуються у віртуальному просторі або спрямовані на його користувачів, результати якого впливають на соціокультурний простір сучасного суспільства та надають додаткові можливості для задоволення культурних потреб. Це інноваційна та інтерактивна форма організації культурної діяльності, що реалізована за допомогою віртуального простору.

Культурна маргінальність у соціальному та віртуальному просторі сучасного суспільства має й певну індикативну властивість, оскільки здатна як викликати соціокультурні зміни, так і бути індикатором стану культури. Тобто, проявляється також специфіка просторової організації культурної маргінальності, яка здатна концентрувати у собі процеси трансформації соціокультурного поля. Слід відмітити, що культурна маргінальність амбівалентна за своєю сутністю, її можна розглядати як явище, що постійно присутнє у будь-якому соціокультурному просторі у якості культурної універсалиї. У той самий час, вона містить імпульс змін соціокультурного простору, що наявні всередині культурного простору і поза ним одночасно.

Ключові слова:

Культура, особистість, свобода, маргінальність, культурна маргінальність, соціальний простір, віртуальний простір, віртуальність, метамодерн, освіта, духовність.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Арапакі М.В. (2022) Напрями наукового аналізу поняття «культурна маргінальність». *Наукове пізнання: методологія та технологія*. № 2(50). 2022. С. 4-13.

DOI <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2022-2-1>

URL: <http://np.pdpu.od.ua/index.php/2022-ukr>

Ключові слова: маргінал, маргінальна ситуація, соціокультурний простір, трансформаційні процеси, сучасне суспільство.

2. Арапакі М.В. (2022). До питання про генезу поняття «культурна маргінальність». *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. Випуск N 1. 2022. С. 54-64.

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.1.8>

URL: <http://dSPACE.pdpu.edu.ua/handle/123456789/15593>

Ключові слова: культурна маргінальність, маргінал, сучасне суспільство, трансформаційні процеси, культурна адаптація

3. Арапакі М.В. (2021). Культура у соціальному просторі сучасного суспільства. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. Випуск №4. 2021. С. 72-80.

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2021.4.9>

URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/items/fb61836a-4c47-49ab-b5a5-6da13cbf4cbb>

Ключові слова: соціальний простір, культура, культурні процеси, інформатизація, інформаційне суспільство, віртуальний простір, комунікація, особистість.

4. Арапкі М.В. (2023). Філософія культурної маргінальності у контексті трансформацій соціального простору сучасного суспільства. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. Том 26. № 5. 2023. С.165-171.

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723118>

URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1962>

Ключові слова: культурна маргінальність, сучасне суспільство, трансформації, технізація, віртуалізація, соціальне буття, культура

5. Борінштейн Є., Пальчинська М., Арапакі М. (2024). Людина метамодерну: соціокультурна трансформація & віртуалізація. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. № 1. 2024. С.72-80.

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.10>

URL: <http://perspektyvy.pdpu.od.ua/index.php/2024-ukr?id=76>

Ключові слова: людина, модерн, постмодерн, метамодерн, людина метамодерну, свобода, позитивна свобода, осциляція, соціокультурна трансформація, віртуалізація, цінності, система цінностей.

Статті у науковому зарубіжному виданні

1. Borinstein E. Palchinska M. Arapaki M. (2022). Culture in the social space of modern society.

年中国艺术人类学研究会 [艺术人类学与民族发展] (2022年10月28日-10月30日. 中国蚌埠 с.510-517.

Праці апробаційного характеру

1. Arapaki M. (2023). The transformation of social identity and its impact on the formation of cultural marginality in modern socio-cultural conditions. International scientific and practical conference «The phenomenon of social consolidation in the Republic of Moldova and Ukraine:new realities and challenges». 26.09.2023. Odesa, Ukraine.

2. Арапакі М.В. (2023). Культура у соціальному просторі сучасного суспільства Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих вчених «Південноукраїнські наукові студії». 04.12.23. Одеса, Україна

3. Arapaki M. (2023). Preservation and development of the human personality in the virtual environment as modern anthropological crisis. 年中国艺术人类学研究会 [艺术人类学与民族发展] (2023年10月28日-10月30日) . 中国蚌埠. 28.10.2023. Одеса-Бенбу : Університет Ушинського, Аньхойський університет фінансів та економіки.

Content of the annotation

The dissertation presents the results of a philosophical study of cultural marginality as a social phenomenon in the social and virtual space of modern society.

The relevance of the study is stipulated by the need to understand the transformations of society and its basic elements in modern socio-cultural conditions. It should be noted that culture contains a certain temporal certainty, spatial limitation, and certain worldview integrity. The uniqueness of the culture of the modern stage of civilization is characterized, first of all, by temporal uncertainty, spatial globality, a high degree of worldview mosaicism, accompanied

by high innovative and creative activity, which is typical for unstable cultural systems.

The need to understand cultural marginality in the social space of modern society has become especially relevant in the context of informatisation and virtualisation of society. The contradictions between the dynamic pace of transformation processes that require a progressive culture and the traditional attitudes of the existing cultural potential of society were exposed. Culture in the social space of the information society reflects and expresses the complex processes taking place in society in connection with informatisation as a global transformational process, transforming economic, socio-political and spiritual life. The combination of cultural traditions and cultural innovations defines a very complex picture of the content, structure and functioning of the culture of the techno-information civilisation.

Cultural marginality is closely related to the transformations taking place in the social space of modern society. This social phenomenon is the result of fundamental changes in social life and in the cultural sphere of society, in particular in the process of replacing one cultural status and way of cultural activity by another, and the destruction of the dominant system of socio-cultural relations, rules and norms. The study of cultural marginality is particularly relevant for contemporary Ukrainian society, as the duration of the marginal state in all spheres of public life is increasing as a result of full-scale invasion and intensifies crisis phenomena in culture both locally and globally. The above necessitates a scientific analysis of cultural marginality in the field of social philosophy.

The purpose of the paper is to analyse cultural marginality in the context of socio-cultural transformations of the social space of modern society.

The author's definition of the concept of "cultural marginality" is proposed, which is understood as the ability to be on the verge of cultural norms existing in social life, which is the result of value ambivalence and leads to instability of personal existence. Cultural progress, convergence of cultures and expansion of

socio-cultural experience occur mainly due to going beyond the established cultural traditions, including cultural marginality.

The basis of manifestations of cultural marginality in the social space is the self as the quintessence of the individual. From the point of view of social philosophy, cultural marginality is a process of modification or disintegration of established cultural norms and values and the emergence of new ones, the process of changing one cultural tradition to another by a subject. As a social phenomenon, cultural marginality expresses a moment of transformative change that reflects the contradictory development of society as a system in general and culture in particular, the process of simultaneous destruction and creation of the new. Cultural marginality in the context of its reproduction in the social space is a space on the border of not only different cultural traditions, but also on the border of traditions and innovations, which are an integral attribute of social life and cultural development. Thus, in the construction of social space, cultural marginality as an element of social life identifies the vectors of socio-cultural transformation.

Cultural marginality as a social phenomenon is inherent in society not only in periods of intense socio-cultural transformations, instability and social cataclysms. In the social space of society, it is an attribute of social existence that determines its ability to develop, its ability to adapt to new social needs. Cultural marginality also appears as an existential result of a violation of personal integrity, which is aimed primarily at the inner world of the individual. It should be noted that a positive outcome of cultural marginality depends not only on taking into account the peculiarities of transformations of socio-cultural space in specific spatial and temporal boundaries, but also on harmonisation of value orientations of the techno-information civilisation in accordance with anthropological determinants of social development.

It is noted that cultural marginality is realised in the form of a dialectical interaction of various elements of culture as a system, value orientations and consciousness, which implies the continuity of cultural movement. Being realised

in the social space of society, cultural marginality can become a tool by which an individual or a social group has the opportunity to self-realise in the formation of cultural values and norms. At this stage, a person is literally forced to balance on the edge of postmodernity and metamodernity. He or she is in a state of so-called oscillation, i.e. oscillation - cycles of full resonance have entered a period of permanent change with one or another paradigm of socio-cultural phenomena that harmoniously move into a phase of alternating dissonance with the socio-cultural components of both modernity and postmodernity. The need for such manoeuvring is not accidental and is conditioned by the need to create personal positive freedom for the individual.

Metamodernity, which has become a new stage after postmodernity, has not only brought its own changes to the philosophical, economic, political and socio-cultural space, but also directly affected the way people think and perceive. A metamodern person moves and develops thanks to a kind of pendulum, swinging between opposites. He or she does not take a certain position, but balances. The perception of the world, society, culture and, what is a bit scary, a person, turns into a single stream of meaning from which truth emerges. All meanings are details of this truth (which may or may not be true!), but at the same time they are important both in themselves and as a holistic perception of the world. Speaking of a metamodern person, it can be noted that such conditions are created for him or her when he or she can enjoy everything. Thanks to "positive freedom", a person is no longer limited by rigid meta-narratives and can be guided only by a state of inner comfort and acceptance. Metamodernity, combining the seriousness of modernity and the irony of postmodernity, rises above them, providing representatives of modern society with the most favourable conditions for identifying and realising goals appropriate to a particular individual. In the situation of metamodernity, virtualisation leads to the fact that Appearance replaces Reality. The mass media and virtual space in general act as a single information field for communication not only between people, but also between social

institutions, and a massive attack on people's consciousness is being carried out to obtain any benefit.

The transformation of space from social to virtual in the context of the information orientation of the civilisation process, which is governed by modern society on a global scale, leads to a correlation between the problem of existential and cultural self-determination of an individual or a social group in the current socio-cultural situation. Virtual space exists as a structural element of the social space of modern society, in which cultural life is reproduced and new forms of cultural activity emerge. Thus, along with such forms of traditional culture as elite, folk and mass culture, the so-called digital culture functions in the contemporary space of modern society, which contains a powerful potential both for reproducing the cultural life of our time and for creating fundamentally new forms of human cultural activity in the virtual space. The essential content of the virtual in its various forms, in particular in the form of virtual space produced by computer technologies, is the symbols of everything real that have acquired the ability to exist independently.

Cultural marginality is also represented in the virtual space due to the emergence of virtual space. Ultimately, the process of convergence of computer technologies into the cultural sphere allows for the existence of diverse, sometimes opposing views on cultural standards and cultural products in virtual space. The multidimensional nature of cultural marginality also emphasises the convergence of social and virtual space as an integral attribute of modern human existence, which leads to the extrapolation of cultural products originally peculiar to virtual space into social space. Thus, at the present stage, the peculiarity of social space is its cultural multidirectionality and plasticity.

The paper defines a virtual cultural project as a set of actions implemented in the virtual space or aimed at its users, the results of which affect the socio-cultural space of modern society and provide additional opportunities to meet cultural

needs. It is an innovative and interactive form of organising cultural activities implemented through virtual space.

Cultural marginality in the social and virtual space of modern society also has a certain indicative property, since it can both cause socio-cultural changes and be an indicator of the state of culture, so it acts in the society of the twenty-first century as a bifurcation point in the dynamics of socio-cultural life. If there is an increase in the number of marginal formations in the socio-cultural field, it is important to note the acceleration of socio-cultural dynamics, which clearly illustrates the progress or regression of society as a system. That is the specificity of the spatial organisation of cultural marginality, which can concentrate on the processes of transformation of the socio-cultural field, is also manifested. It should be noted that cultural marginality is ambivalent in nature; it can be seen as a phenomenon that is constantly present in any socio-cultural space as a cultural universal. At the same time, it contains the impetus for changes in the socio-cultural space, which are present inside and outside the cultural space at the same time.

Keywords:

Culture, personality, freedom, marginality, cultural marginality, social space, virtual space, virtuality, metamodernity, education, spirituality.

LIST OF PUBLICATIONS OF THE APPLICANT

Articles in scientific professional editions of Ukraine

1. Arapaki M.V.(2022) Directions of scientific analysis of the concept of "cultural marginality". Scientific knowledge: methodology and technology. № 2(50). 2022. p. 4-13.

DOI <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2022-2-1>

URL:<http://np.pdpu.od.ua/index.php/2022-ukr>

Keywords: marginal, marginal situation, socio-cultural space, transformation processes, modern society.

2. Arapaki M.V. (2022). On the genesis of the concept of "cultural marginality". Perspectives. Socio-political journal. Issue N 1. 2022. p. 54-64.

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.1.8>

URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/15593>

Keywords: cultural marginality, marginal, modern society, transformation processes, cultural adaptation

3. Arapaki M.V. (2021). Culture in the social space of modern society. Perspectives. Socio-political journal. Issue #4. 2021. p. 72-80.

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2021.4.9>

URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/items/fb61836a-4c47-49ab-b5a5-6da13cbf4cbb>

Keywords: social space, culture, cultural processes, informatisation, information society, virtual space, communication, personality.

4. Arapaki M.V. (2023). Philosophy of cultural marginality in the context of transformations of the social space of modern society. Scientific and theoretical almanac "Grani". Vol. 26. No. 5. 2023. p.165-171.

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723118>

URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1962>

Keywords: cultural marginality, modern society, transformations, technification, virtualisation, social life, culture

5. Borinstein E, Palczynska M, Arapaki M (2024). Man of the metamodern: socio-cultural transformation & virtualisation. Perspectives. Socio-political journal. № 1. 2024. p.72-80.

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.10>

URL: <http://perspektyvy.pdpu.od.ua/index.php/2024-ukr?id=76>

Keywords: man, modernity, postmodernity, metamodernity, metamodern man, freedom, positive freedom, oscillation, socio-cultural transformation, virtualisation, values, value system.

Articles in foreign scientific journals

Borinstein E. Palchinska M. Arapaki M. (2022). Culture in the social space of modern society. 年中国艺术人类学研究会 [艺术人类学与民族发展] (2022年10月28日-10月30日. 中国蚌埠 p.510-517.

Works of an approbation nature

Arapaki M. (2023). The transformation of social identity and its impact on the formation of cultural marginality in modern socio-cultural conditions. International scientific and practical conference «The phenomenon of social consolidation in the Republic of Moldova and Ukraine:new realities and challenges». 26.09.2023. Odesa, Ukraine.

Arapaki M.V. (2023). Culture in the social space of modern society Materials of the VI All-Ukrainian Scientific and Practical Conference of Students and Young Scientists "South Ukrainian Scientific Studies". 04.12.23. Odesa, Ukraine.Arapaki M.B. (2023).

Arapaki M. (2023). Preservation and development of the human personality in the virtual environment as modern anthropological crisis. 年中国艺术人类学研究会 [艺术人类学与民族发展] (2023年10月28日-10月30日) . 中国蚌埠. 28.10.2023. Odesa-Benbu : Ushinsky University, Anhui University of Finance and Economics.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	с.17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ КУЛЬТУРНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ	
1.1. Генеза поняття «культурна маргінальність» у американській та європейській наукових традиціях.....	с.29
1.2. Специфіка наукових напрямів до аналізу поняття «культурна маргінальність».....	с.41
1.3. Теоретико-методологічні складові дослідження культурної маргінальності у сучасному суспільстві.....	с.53
Висновки до розділу I.....	с.69
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
2.1. Проблема розуміння соціального простору у контексті вивчення культурної маргінальності.....	с.73
2.2. Культура у соціальному просторі сучасного суспільства	с.88
2.3. Філософія культурної маргінальності: трансформація простору сучасного суспільства від соціального до віртуального	с.99
Висновки до розділу II.....	с.111
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ВІРТУАЛЬНОГО ПРОСТОРУ У РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ	
3.1. Віртуальний простір як феномен сучасного суспільства.....	с.114
3.2. Багатоаспектність культурної маргінальності в умовах віртуалізації суспільства: проблема духовності.....	с.129
3.3. Віртуальні культурні проекти як складові соціального простору українського суспільства: сучасні освітні практики та свобода метамодерну.....	с.146
Висновки до розділу III.....	с.164
ВИСНОВКИ.....	с.167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	с.176

ВСТУП

Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю осмислення трансформацій суспільства та його базових елементів у сучасних соціокультурних умовах. Культурна маргінальність тісно пов'язана із видозмінами, що відбуваються у соціальному просторі сучасного суспільства. Це соціальне явище являє собою результат змін у соціальному бутті та у культурній сфері зокрема у процесі заміни особистістю або соціальною групою одного культурного статусу та способу культурної діяльності на інший, руйнування домінуючої системи соціокультурних зв'язків, правил та норм.

Всебічний аналіз культурної маргінальності є актуальними для сучасного українського суспільства, оскільки маргінальний стан у всіх сферах суспільного життя посилюється в умовах воєнних дій та підсилює кризові явища у культурі. Вищезазначене обумовлює необхідність наукового аналізу культурної маргінальності у царині філософії.

Таким чином, **науковим завданням** є комплексне осмислення культурної маргінальності як соціального явища та її репрезентації у віртуальному просторі із урахуванням специфіки сучасного українського суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в рамках планової наукової теми кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Розвиток творчої особистості в сучасному соціально-філософському пізнанні» (державна реєстрація теми № 0122U000076), одним із виконавців якої є дисертантка. Тема дослідження затверджена протоколом №11 від 30 червня 2022 року.

Мета роботи полягає в аналізі культурної маргінальності в умовах соціокультурних трансформацій соціального простору сучасного суспільства.

Досягненню поставленої мети сприятиме поетапна реалізація наступних **завдань**:

- дослідити генезу поняття «культурна маргінальність» та виділити напрями наукового аналізу культурної маргінальності крізь призму філософського аналізу;
- виокремити основні методологічні підходи, що надають змогу комплексно дослідити культурну маргінальність як соціальне явище;
- виокремити засади соціокультурних трансформацій, що наявні у соціальному просторі сучасного суспільства;
- виділити особливості культури у соціальному просторі сучасного суспільства;
- визначити трансформації соціального простору від соціального до віртуального в умовах техно-інформаційної спрямованості сучасного суспільства;
- проаналізувати багатоаспектність культурної маргінальності в умовах віртуалізації суспільства;
- визначити особливості віртуальних культурних проєктів як складових культурного простору українського суспільства.

Об’єктом дослідження є культурна маргінальність як соціальне явище та її вплив на соціальне буття.

Предметом дослідження є відтворення культурної маргінальності у соціальному просторі та особливості функціонування у віртуальному просторі сучасного суспільства.

Теоретико-методологічна база дослідження. Теоретико-методологічний аналіз культурної маргінальності крізь призму соціальної філософії спрямований, насамперед, на дослідження особливостей тих соціокультурних умов буття, що вступають у конфлікт із домінуючою системою ціннісних орієнтацій, та призводять до загострення існуючих протиріч у суспільстві та культурі. Системне бачення різних аспектів

динаміки культурної маргінальності практично не представлене у царині соціальної філософії, однак під час дослідження були використані наукові розвідки таких вчених, як Веблен Т., Шибутані Т., Самнер У., Манчіні Б., Голдберг М., Мертон Р., Зіммель Г., Зомбарт В., Барт Р., Тевоз М., Козловські П. та ін. У сучасній науковій думці України проблеми маргінальності, у тому числі культурної, аналізувалися у працях Атаманюк З., Бойко А., Бутиліної О., Борінштейна Є., Головахи Є., Гусєва А., Давиденка В., Жуваки С., Карпо В., Кемалової Л., Кузьменко Т., Лантух А., Литвинчук О., Маді Г., Сергєєвої О., Маслова А. Михальченка Н., Новосьолова О., Огорокової В., Пальчинської М., Петрук В., Сахань О., Толстих Н., Фляшнікової А., Шабанової Ю., Казанової Н., Шульги М., Чернієнко В., Черниша О. та ін. Зазначимо, що культурна маргінальність вимагає аналізу крізь призму філософії задля розуміння особливостей буття людини в сучасних соціокультурних умовах під впливом таких процесів, як технізація, віртуалізація, інформатизація та ін.

Системний метод є ключовим методологічним інструментом у науковому аналізі культурної маргінальності як соціального явища. Він орієнтований на більш чітке осмислення проблем соціокультурної трансформації суспільства у глобальному масштабі та ролі культурної маргінальності у трансформаційних процесах, зокрема у сфері культури та дозволяє більш глибинно проаналізувати специфічні риси культурної маргінальності у соціальному та віртуальному просторі.

У методологічному аспекті також важливим є теоретичний базис, що висвітлює нелінійні залежності розвитку сучасної цивілізації. Фундаментальні висновки, представлені у працях Пригожина І., Стенгерс І., Хакена Г. та інших вчених показують, що розвиток соціальних процесів на сучасному етапі відповідає, більшою мірою, нелінійним принципам. Синергетичний метод надає можливість виокреслити особливості культурної маргінальності, притаманні даному етапові розвитку сучасного суспільства:

зміст культурних інновацій, їх інтенсивність і спрямованість корелюють із наявністю соціальних груп, готових їх приймати та ретранслювати. Культурна маргінальність має і певну індикативну властивість, яка здатна показати прогрес або регрес суспільства як системи, спроможна як викликати соціокультурні зміни, так і бути індикатором стану соціокультурного середовища суспільства. Розглядаючи культурну маргінальність у контексті синергетичного методу відзначимо, що може бути викликана точкою біфуркації в динаміці соціокультурного буття, у якій система перебуває у стані вибору.

В якості загальної методологічної основи кваліфікаційної роботи використовувався діалектичний метод, який надає змогу окреслити специфіку культурної маргінальності як соціального явища та її протиріччя в умовах сучасної соціокультурної ситуації. Це робить можливим багатоаспектний аналіз усього комплексу відносин та протиріч, які виникають в результаті конвергенції культури та технологій, взаємодії соціального і віртуального просторів, оскільки сучасне суспільство відрізняється стрімким розвитком комп'ютерних інформаційних технологій та інфокомунікаційних систем.

Структурний метод базується на репрезентації суспільства як сукупності підсистем – економічної, політичної, культурної та ін., та передбачає аналіз даної взаємодії. Трансформаційний потенціал культурної маргінальності реалізується у всіх структурних елементах суспільства як соціальної системи, посилюючи в ряді випадків інтенсифікацію трансформаційних процесів. Також у якості структурних підсистем суспільства розглядаємо соціальний та віртуальний простір, які у результаті інформатизації та віртуалізації взаємодіють в умовах тісної конвергенції, що призводить до екстраполяції деяких елементів соціального простору сучасного суспільства у простір віртуальний.

Культурна маргінальність аналізується також за допомогою історико-філософського методу, який надає змогу простежити генезу поняття

«маргінальність», що може слугувати ключем до коректності його використання у кваліфікаційній роботі. Цей метод фокусує дослідницьку увагу не тільки на цілісності різноманітних видів, форм та проявів культури у соціальному та віртуальному просторі сучасного суспільства, але й дозволяє виокремити ті фактори, які певним чином впливають на особливості культури та культурної маргінальності в умовах інформаційного суспільства.

Специфіка соціокультурного методу в аналізі культурної маргінальності проявляється в інтеграції вимірів людського буття, які є фундаментальними. Культура є важливою складовою суспільного буття, яка відображає культурні потреби суспільства на конкретному історичному етапі. Вона розкриває сутність та характер соціальної життєдіяльності людини та суспільства в цілому. Соціокультурний метод надає змогу дослідити основні вектори ціннісних орієнтації та їх зміни в умовах глобальних трансформаційних процесів.

Метод сходження від абстрактного до конкретного дозволив дослідити віртуальну складову трансформацій сучасного суспільства та диференціювати прояви культурної маргінальності у віртуальному просторі. Культурна маргінальність виявляється найбільш здатною до утворення певної основи для цілісного осмислення видозмін у системі ціннісних орієнтацій та культурних норм у мозаїчній та надзвичайно динамічній картини сучасності.

Конкретно-історичний метод дозволив показати особливості відтворення культурної маргінальності у соціальному та віртуальному просторі сучасного українського суспільства. Соціальний простір безпосередньо залежить від рівня розвитку наукового пізнання й його застосування у практичній діяльності. Будь-яка картина світу схематизує соціальну реальність, але одночасно вона есплікується у деякі концептуальні аспекти. Дослідження особливостей культурного сегменту українського суспільства, що відтворений у віртуальному просторі, дозволяє зрозуміти актуальні проблеми культури сучасної України.

Одним з провідних методологічних принципів дослідження є порівняльно-історичний метод, що дозволяє простежити основні етапи становлення та розвитку культури інформаційного суспільства, тобто його культурну динаміку, що постає в єдності та різноманітності культурних форм. Дослідження культурної маргінальності за допомогою цього методу дозволило не тільки приділити значну увагу науковим напрямкам її аналізу, показати позитивні аспекти впливу культурної маргінальності на розвиток культури та мистецтва та особливості сучасного українського досвіду, що долає культурну кризу та соціальну аномію завдяки реалізації віртуальних культурних проєктів. Окреслена проблематика розглядається у наукових роботах Бурегі В., Добролюбської Ю., Кринець Л., Пилипенко В., Скловського І., Халапсіса О.

У кваліфікаційній роботі використана низка підходів, які допомогли визначити сутність та специфіку дослідження культурної маргінальності у соціальному та віртуальному просторі сучасного суспільства.

У рамках аксіологічного підходу проаналізовані цінності та ціннісні орієнтації як невід'ємні складові будь-якої культури. за допомогою даного підходу сфокусовано увагу на зміні ціннісних орієнтацій в період переходу від постмодерну до метамодерну та вплив цих змін на інтенціональну структуру особистості. Аксіологічний підхід, передусім, спрямовує філософське пізнання на аналіз тих культурних потреб, які відповідають ідеалам та імперативам особистості. Цю складову відзначають багато українських дослідників, серед яких відзначимо Арбеніну В., Борінштейна Є., Гедікову Н., Доннікову І., Катаєва С., Ларцева В., Михальченко М., Семашко О., Цибру М. та інших.

За допомогою діяльнісного підходу було проаналізовано види взаємодії індивідів та соціальних груп в умовах маргінальної ситуації, а також роль культурної маргінальності як чинника впливу на культурне життя суспільства. У даному аспекті культурна маргінальність акцентує увагу на

проблемах особистості в умовах соціокультурних змін, які торкаються основ соціального та особистісного буття. Цей тип особистості відображає здатність до адаптації відповідно до змін культурної системи конкретного суспільства та процесу ускладнення соціальної структури. Якщо розглядати природу культурної маргінальності в межах діяльнісного підходу, то можна відзначити її здатність провокувати зміни, здатність підштовхувати маргінального суб'єкта до культурних інновацій. Діяльнісна природа культурної маргінальності криється у властивій свободі, витoki якої можуть бути виявлені в менш жорсткій схильності до підпорядкування ціннісним домінантам конкретного суспільства, оскільки культурна маргінальність характеризується граничністю становища в соціокультурному просторі, або ж, навпаки, приналежністю до двох або більше соціокультурних середовищ одночасно.

Для більш глибокого розуміння підстав культурної маргінальності був використаний культурний підхід, завдяки якому культурна маргінальність може розглядатися в площині стану особистостей або груп людей, поставлених на межі існування різних культур, що беруть участь в їх взаємодії, але не мають можливості ідентифікувати себе із жодною з них. Основою даного підходу є культурний конфлікт і пов'язані з ним проблеми культурної дихотомії особистості, що опинилася на кордоні різних, часто несхожих, світів та характеризується певними, іноді протилежними, культурними рисами. Це є вкрай важливим й актуальним для сучасного українського суспільства, коли культурний простір одночасно наповнений культурними традиціями народів, що мешкають на території України.

Компаративістський підхід надав змогу окреслити основні детермінанти репрезентації культурної маргінальності у віртуальному просторі. Розвиток маргінальних рис цифрової культури як основи життєдіяльності повинні певним чином скластися обставини навколишнього середовища, спровокованого, наприклад, надмірно агресивним примусом до

адаптації уніфікованих культурних патернів, як того вимагає глобалізація та американізація як трансформаційні процеси в масштабах світової спільноти.

Постмодернізаційний підхід надав можливість розглянути функціонування культурної маргінальності у інформаційному просторі комп'ютерних мереж та роль віртуального простору у запобігання поглибленню подальшій маргіналізації культурної сфери. Отже, специфічні властивості постмодернізаційного світогляду надають можливість перетворити культурних маргіналів на творців нового креативного мистецтва. Цьому присвячені роботи сучасних вчених Борінштейна Є., Гіденса Е., Фрідмана Д., Енафа М., Лейбовича О., Маркова О., Панаріна О., Павлова О., Пальчинської М., Попкова В., Сибрука Д., Уїлена Ч., Хаустова Д.

Необхідність застосування інформаційного підходу полягає в необхідності осмислення змін, які відбулися в системі образотворчого мистецтва в умовах формування кіберкультури сучасного суспільства, що в кінцевому результаті надасть нам розуміння статусу мистецтва в сучасному цифровому просторі. Дослідження цього статусу ґрунтується на аналізі технологічно детермінованих змін відповідно до особливостей виробництва, споживання та обігу цифрового мистецтва.

Наукова новизна полягає у тому, що в українській соціально-філософській думці комплексно аналізується культурна маргінальність як складне багатоаспектне явище соціокультурного буття, що проявляє себе у соціальному просторі і репрезентується у віртуальному просторі сучасного суспільства.

Вперше:

– здійснено комплексне дослідження культурної маргінальності у соціальному та віртуальному просторі відповідно до особливостей сучасного суспільства, що дозволило дослідити ті видозміни, яким підпорядковується культурне життя;

– розглянуто багатоаспектність культурної маргінальності в умовах віртуалізації суспільства, що підпорядковується трансформаціям під впливом віртуалізації та інформатизації, ставить питання про кризу традиційної типології витворів мистецтва. Конвергенція культури та комп'ютерних технологій обумовила виникнення нових видів мистецтва, що наявні лише у віртуальному просторі (наприклад, віртуальних культурних проєктів, віртуальних перформансів, процесинг-арту, інтер медіа-арту та ін.);

– особливості віртуального культурного простору сучасного українського суспільства, що використовується у створенні нової морально-етичної системи комунікації, в рамках чого розвивається концепція неогуманізму. В системній площині культурної маргінальності зростає роль недискурсивного знання, що допомагає розвитку творчої особистості, підвищує значення мультикультуралізму та толерантності, посилюється роль постматеріальних цінностей індивідуальної свободи;

– надано визначення віртуального культурного проєкту як комплексу дій, що реалізуються у віртуальному просторі або спрямовані на інтернет-користувачів, результати якого впливають на соціокультурний простір сучасного суспільства та надають додаткові можливості для задоволення культурних потреб.

Уточнено:

– специфічні риси віртуального простору як невід'ємної складової соціального простору сучасного суспільства. Під впливом віртуального простору видозмінюється культура та культурна діяльність. Говорячи про стан культури сучасності, слід зазначити, що виникнення віртуального простору призвело до формування кіберкультури, яка припускає наявність специфічних, маргінальних за своєю сутністю світоглядних орієнтирів;

– особливості культурної маргінальності в сучасних соціокультурних умовах, які базуються, переважно, на необхідності

альтернативного культурного розвитку техно-інформаційної цивілізації та запереченні глобальних універсалістських моделей розвитку суспільства;

– специфіку трансформації соціального простору сучасного суспільства від соціального до віртуального. Сучасний етап суспільного розвитку характеризується значним впливом масового впровадження інфокомунікаційних технологій на культуру та мистецтво внаслідок докорінних змін системи ціннісних орієнтацій, що диктують форми соціокультурної взаємодії особистості. Це створює свого роду культурну дихотомію, оскільки включає сукупність норм і правил, що відтворюються виключно у віртуальному просторі, і водночас іншу сукупність, реалізовану за умов реального соціального буття.

Набуло подальшого розвитку:

– аналіз соціального простору в умовах соціокультурних трансформацій, що дозволило окреслити ті видозміни, які відбуваються у сучасній культурі. З одного боку, вона постає у якості результатів суспільної діяльності, з другого – культура є регулятором цієї діяльності, формуючи певну систему норм та цінностей віртуального простору;

– виявлення специфічних проявів культурної маргінальності в соціальному просторі інформаційного суспільства. Умови, що виникли в результаті глобалізації, інформатизації та інших трансформаційних процесів, зумовили зміну світоглядних орієнтирів і філософію культурної маргінальності, яка відображає культурну маргінальність як один із проявів відчуження особистості в умовах дегуманізації суспільства;

– аналіз культурної маргінальності як складного соціального явища, що має свої особливості в умовах техно-інформаційної цивілізації та зумовлює необхідність дослідження культурної маргінальності в комплексі загальних проблем суспільного розвитку.

Практична значущість отриманих результатів дослідження полягає у тому, що деякі положення та висновки кваліфікаційної роботи надають

можливість для поглиблення теоретичного дослідження динаміки культурної маргінальності у віртуальному просторі та можуть бути використані при вивченні проблем культури та культурної маргінальності та вибіркового дисциплін у закладах вищої освіти, де розглядаються проблеми розвитку суспільства, складанні підручників, монографій та навчальних посібників із філософії, філософії культури та інших навчальних дисциплін, в яких розглядаються філософські параметри відтворення культури у соціальному та віртуальному просторі.

Апробація отриманих результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження здійснено у формі виступів і доповідей на міжнародних конференціях: «The phenomenon of social consolidation in the Republic of Moldova and Ukraine: new realities and challenges» (Одеса, 2023); «Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих вчених «Південноукраїнські наукові студії»» (Одеса, 2023); «Preservation and development of the human personality in the virtual environment as modern anthropological crisis» (Одеса, Бенбу, 2023).

Публікації. Результати дослідження відображено в 9 публікаціях автора, з них 5 статті в наукових фахових виданнях України, 1 – стаття у науковому зарубіжному виданні, 3 праці апробаційного характеру. Публікації українською, англійською мовами.

Особистий внесок здобувача полягає в розробці теоретико-методологічних засад осмислення культурної маргінальності у сучасних соціокультурних умовах.

Структура дослідження обумовлена метою й завданнями дослідження та відображає логічну послідовність досліджених проблем. Робота складається зі вступу, трьох розділів (дев'ять підрозділів), висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (187 найменувань, з них 132 іноземною мовою).

Загальний обсяг дисертації складає 191 сторінка, з них 176 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ КУЛЬТУРНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ

1.1. Генеза поняття «культурна маргінальність» у науковому знанні

Теоретичною базою кваліфікаційної роботи стали наукові дослідження основоположників теорії маргінальності Парка Р. Е. та Стоунквіста Е., які розглядали культурну маргінальність в аспекті міграційних процесів. Вони переважно аналізували поведінку мігрантів, підкреслюючи дезорієнтуючий вплив маргінального стану в іншому культурному середовищі. На початку наукового аналізу маргінальності зарубіжні науковці акцентували увагу на ролі маргінальності, зокрема культурної, в суспільствах перехідного періоду. Подальша наукова розробка маргінальності, зокрема культурної, маргінального статусу та умов їх виникнення ґрунтується на роботах Веблена Т., Шибутані Т., Самнера У., Манчіні Б., Голдберга М., Мертон Р., Зіммеля Г., Зомбарта В., Барта Р., Тевоза М., Козловські П. та ін. Представники пострадянської наукової спільноти досліджували маргінальність як аспект буття особистості у різних соціальних сферах. У сучасній науковій думці України проблеми маргінальності, у тому числі культурної, аналізувалися у працях Бутиліної О., Борінштейна Є., Головахи Є., Гусєва А., Давиденка В., Жуваки С., Карпо В., Кемалової Л., Кузьменко Т., Лантух А., Литвинчук О., Маді Г., Сергєєвої О., Маслова А. Михальченка Н., Новосьолова О., Пальчинської М., Петрук В., Сахань О., Толстих Н., Фляшнікової А., Шахалової О., Казанової Н., Шульги М., Чернієнко В., Черниша О.

Для розуміння концептуальної сутності культурної маргінальності звернемося до генези цього поняття. Найбільш характерна риса, що визначає природу культурного маргінала – почуття соціальної дихотомії конфлікту, коли норми попередньої культури вже неможливо застосувати в повному

обсязі, а нові культурні стандарти ще не прийняті достатньою мірою або ще не сформовані. Такий стан пов'язаний із періодом часткової дезадаптації, що визначається як криза. Згідно із Р. Е. Парком, маргінальна людина постає як іммігрант, що живе одночасно в двох культурних середовищах: в соціокультурному просторі суспільства, в якому знаходиться зараз та культурними нормами, які засвоєні раніше: «Живий відгук на динаміку сучасного американського суспільства, увагу до питань урбанізації, адаптація численних іммігрантів та соціальний контроль у бурхливих соціальних умовах висловились в активній соціальній роботі та безпрецедентних соціальних реформах» [91, с. 14]. У результаті культурної асиміляції частини мігрантів місцевим населенням виникла досить численна група етнічних гібридів. Розвиток та взаємовідносини національних культур відбувалися нерівномірно, помітна домінанта належала західній культурі.

Дослідницькі позиції Парка визначаються створеною ним соціально-екологічною теорією, відповідно до якої суспільство представляється як організм (відповідно до теорії еволюції суспільств О. Конта) та «глибоко біологічний феномен», оскільки окрім соціокультурного рівня, суспільство має також біотичний рівень, що лежить в основі соціального розвитку. Відповідно до думки Добролюбської Ю., «аналіз «маргінальної особистості» у концепції Р. Парка є природним продуктом сучасних суспільних проявів, таких як мобільність, раціональність та високий ступінь свободи» [91, с. 14].

Парк акцентує увагу на здатності особистості до просторової взаємодії, зазначаючи, що міграція як соціальне явище повинна досліджуватися не тільки з точки зору зміни способу життя, але і може бути розглянута «в її суб'єктивних аспектах, що знаходять вираження у зміні типу особистості, який вона виробляє» [152, с. 889]. Тобто «маргінальна людина» з'явилося у Р. Парка внаслідок досліджень соціальної мобільності.

Відбувається це тому, що мігранти намагалися компенсувати почуття соціальної та культурної дезадаптації, отримавши визнання як представник

певної національності. Наголошується, що бути маргіналом, це означає перебувати у стані культурного відчуження, при цьому не належать до жодного культурного середовища певний проміжок часу. Культурний маргінал у даному випадку відповідає формальним ознакам приналежності до культури приймаючого суспільства. Ймовірно, звідси і породжуються такі характеристики культурного маргінала, як відчуття дезадаптації, самотності, відчуження, культурної дихотомії. Таким чином, культурна маргінальність є не лише результатом кризи, пов'язаної з періодом культурної адаптації до нового середовища, а й у ряді випадків, необхідним стимулом, умовою соціокультурних змін. Ідея формування нового типу особистості як наслідку соціокультурної кризи, пов'язаного із деформацією системи ціннісних орієнтацій, заслуговує на детальне вивчення, оскільки сама криза може бути наслідком трансформаційних процесів в певних соціальних умовах.

Наукова концепція Р.Е. Парка була розвинена у дослідженнях Еверета Стоунквіста. Поняття культурного маргінала, маргінальної людини у Стоунквіста характеризує соціального суб'єкта, який бере участь у культурному конфлікті. Соціальним суб'єктом, учасником культурного конфлікту стає індивід, що знаходиться на межі кожної з культур, але не належить до жодної з них. В центрі цього переплетення – культурний маргінал, який намагається бути повноцінним членом суспільства та знайти своє місце у новому соціокультурному середовищі. Розглядаючи таких культурних гібридів як носіїв культурної маргінальності, дослідник підкреслює двоїстість їх стану: «з одного боку, такий соціальний суб'єкт розширює кругозір, набуває толерантності по відношенню до представників інших етносів, з іншого боку, маргінальна особистість втрачає етнічну самобутність, відсікається те, що прийнято називати національним корінням» [170, с. 104]. Виявляючись генетично представником різних етнічних груп, що виріс у двох різних культурах, не завжди при цьому споріднених, людина опиняється на межі двох культурних середовищ. Такий індивід здатний

порівняти кожну з культур, будучи не тільки реципієнтом існуючих культурних стандартів, але й творцем нових. Тобто почуття культурної приналежності до конкретного культурного середовища є можливим лише під час тривалого процесу соціокультурної адаптації особистості. Звертаємо увагу на те, що культурна маргінальність має певні переваги, а саме змушує особистість бути здатною до адаптації до нових умов, сприймати новації та водночас бути носієм новацій.

Концепція Е. Стоунквіста проявляється у різноманітних аспектах розвитку суспільства та у характеристиці культурної маргінальності як соціального явища. Намагаючись структурувати культурну маргінальність, Е. Стоунквіст виділяє фази еволюції маргінальної людини: на першій фазі індивід не усвідомлює, що його життя охоплена культурним конфліктом, він лише вибирає культуру, що домінує; на другій фазі конфлікт та протиріччя культур переживається усвідомлено, саме тоді індивід і стає, відповідно до Стоунквіста, культурним маргіналом. Третя фаза представлена успішними або безуспішними пошуками пристосування до ситуації конфлікту.

Р. Парк і Е. Стоунквіст, описавши внутрішній світ особистості в контексті культурної маргінальності як соціального явища, акцентували увагу, перш за все, на ній як на результаті культурної дезадаптації, оскільки посилюється перебіг культурного конфлікту та відбувається дестабілізація на рівні соціальних спільнот. Цінності культури приймаються та поділяються абсолютною більшістю як безперечні та безумовні. Індустріальне суспільство, навпаки, містить установки на домінування особистісних, індивідуальних рис у виборі життєвої стратегії. Культурним маргіналом, згідно визначення засновників американської наукової школи, стає не тільки етнічний гібрид, але й іммігрант, який зазнає певних труднощів при адаптації до нового етнокультурного середовища. Маючи прагнення до матеріального добробуту, у культурному аспекті мігранти можуть залишатися в ізоляції або, відповідно до визначення Гіларі Сильвер, підпорядковуватися ексклюзії [165,

С.538]. Складне ставлення іммігрантів до суспільства, що їх приймає, посилюється культурним відчуженням, відчуттям втрати того, що вони звикли вважати звичайним, відривом від культурної спадщини та родинних зв'язків, які від народження були невід'ємною частиною їх життя.

Проблема культурної маргінальності також наявна у наукових розробках Хеміша Ф. Дікі-Кларка. Він вважав, що розуміння маргінальності лише як продукту культурного конфлікту є спрощеним, оскільки «підпорядковані групи» лише частково засвоюють культурні стандарти «домінуючих груп» [88, с. 364]. Відповідно до розуміння ним сутності маргінальності, індивіди займають певні позиції в суспільстві відповідно до ієрархії статусів, тобто вони включені до системи соціальних відносин, з одного боку, а з іншого – належать до конкретної культурної страти. Між цими двома позиціями групи або індивіда повинна бути відповідність й Дікі-Кларк відзначає, що «фактично така відповідність частково відсутня, наприклад, у випадку етнічних меншин, які активно засвоюють культурні цінності домінантної групи, але виключаються нею (або виключаються не повністю) із системи соціальних відношень» [88, с. 366]. Це дозволяє зазначити, що індивід або група знаходяться в маргінальній ситуації. Акцентуємо увагу, що для опису культурної маргінальності американський вчений вводить поняття «маргінальний статус» та зазначає необхідність у розмежуванні між позицією в соціальній структурі та набором психологічних рис, що можуть розвиватися у мігранта, який займає цю позицію. Маргінальний статус, таким чином, втілює протиріччя структури суспільства.

У теорії Еверета С. Хьюза аналізується взаємозв'язок між соціальною мобільністю та расовою або гендерною приналежністю індивіда. Таким чином, він окреслює маргінальність там, де є люди, які «знаходяться в позиції невизначеності соціальної ідентифікації, із супроводжуваними її конфліктами лояльності і розчарування (фрустрації) особистісних чи групових прагнень» [118, с. 61]. Хьюз вважає ці аспекти вирішальними у процесі доступу до

певного соціального статусу або привілейованої професійної діяльності. Отже, соціальні зміни і вертикальна мобільність визначаються як причина маргінальності. Хьюз доповнив концепцію маргінальності ситуацією, в якій особа хоча б частково ідентифікується з двома статусами або референтними групами.

Задля конкретизації та більш точної характеристики культурної маргінальності американський вчений Тамосту Шибутані акцентує увагу на понятті «маргінальний статус» [164, с. 53] Він наголосив на необхідності у ретельному аналізі позиції маргінала у соціальній структурі суспільства та сукупністю психологічних станів, які приманні даній соціокультурній ситуації. У результаті трансформації соціальної структури людина опиняється перед кількома еталонними групами з різними вимогами, що найчастіше суперечать одна одній та які одночасно задовольнити неможливо. Характеристики людини, яка має такий маргінальний статус, які наводить Т. Шибутані, багато в чому тотожні властивостями маргінальної людини в теоріях Р. Парка та Е. Стоунквіста, при цьому він зазначав, що обов'язкової залежності між маргінальним статусом та особистісними психічними розладами або відхиленнями не існує, оскільки невротичні симптоми, на його думку, розвиваються найчастіше лише у тих, хто намагається ідентифікувати себе з найвищою стратою, і бунтують, коли їх відкидають.

Дослідження Джанет Б. Манчіні визначили низку критеріїв, які дозволяють вимірювати рівень гостроти маргінальної ситуації. Для визначення рівня маргінальності як стану індивіда або соціальної групи, дослідник вводить поняття «сутнісної» або «процесуальної» маргінальності (відмінності між ними у ступені статичності або динамічності маргінальної позиції, яку займає індивід або група) і пропонує систему критеріїв її вимірювання [134, с. 184]. Таким чином, в одній теорії поєднуються характеристики маргінальності як культурної, так і як соціально-рольової. У концепції Манчіні вперше використовується інтегративний підхід до

наукового аналізу культурної маргінальності, де вона пов'язана із «маргінальністю соціальних ролей та структурною маргінальністю» [134, с. 183]. Провідний критерій у диференціації маргінальних явищ полягає у відповіді на питання, де саме лежить стрижень маргінального статусу: «...у культурних відмінностях, індивідуальних ролях чи становищі у соціальній структурі» [134, с. 183].

Центральним моментом у її розумінні культурної маргінальності як соціального явища є домінування соціальних змін, трансформацій соціальної структури, що призводять до соціальної нестабільності. В результаті людина постає перед декількома еталонними групами з різними вимогами, що часто суперечать одна одній, і які одночасно задовольнити неможливо. Також акцентується увага на особистісному ставленні до маргінальної позиції: чим менший ступінь вимушеності та примусовості особистості до зайняття маргінальної позиції, тим менший ступінь соціальної та культурної дезадаптації: «Вимушене заняття маргінальної позиції може мати більш руйнівні соціальні та психологічні наслідки для індивідуумів і груп, ніж маргінальність, що пов'язана із вільним вибором. Це питання пов'язане з регулюванням умов, у яких відбувається маргіналізація окремих сегментів населення, змушених створювати надзвичайно згуртовані субкультури. Особливої ваги набуває соціальна політика держави, спрямована на скорочення масштабів вимушеності створення маргінальних позицій» [134, с. 186-7].

Вона також намагається дослідити полікультурне соціальне середовище, яке формується під впливом сучасних трансформаційних процесів. Дослідниця зазначає, що дестабілізаційні стани у суспільстві мають своїм результатом соціально конструктивну та деструктивну поведінку, «особисте піднесення чи ослаблення, активні чи пасивні реакції» [134, с. 188.]. Досить важливим для нього питанням було, які саме соціальні наслідки переживання індивідами і групами складних маргінальних станів; які типи

маргінальних позицій мають своїм результатом соціальну конструктивну і деструктивну поведінку? Можемо констатувати, що вимушена маргінальність може мати більш руйнівні соціальні і психологічні наслідки для індивідів і груп, ніж маргінальність, що є вільним вибором.

В контексті соціально-філософського аналізу доречно порушити питання про простір маргінальності. Крізь призму даного дослідницького ракурсу у якості одного з факторів, що формує культурну маргінальність, визначається межа т.зв. «зона неналежності». Кордон позначає як становище об'єкта щодо чогось іншого, а перебування саме межі певної зони, сфери буття, де закінчується одне і починається щось інше. Можна говорити про межі та межі буття цього об'єкта, а також про межі та межі його пізнання. У межах онтології становище межі не статично. Рух суб'єктів передбачає як переміщення у просторі й часі, а й перехід в інший онтологічний рівень. Поняття кордону містить безліч інтерпретацій: як місце, як процес розмежування, як статусний кордон, перетин якого тягне за собою зміну соціокультурного поля. Вочевидь, що поняття «кордон» стикається з поняттям «норма», «захід», що характеризує рамки, у яких предмет залишається собою, не змінюючи своєї онтологічної сутності. У цьому контексті поняття «захід» та «маргінальність» слід розглядати як протилежності, які, згідно із законом діалектики, перебувають у стані єдності та боротьби. Особливого значення набувають поняття «інше», «Інший» та «Інше», які широко використовуються в сучасній філософії, соціології та психології. «Інший» - це людина, відмінна від мене, вона постає як межа мого буття, тоді як «Інше» може виявитися взагалі нелюдською, воно постає як межа мислення та буття, як нескінченність.

Зазначимо, що у сучасній українській науці аналіз маргінальності переважно було здійснено крізь призму соціальної та економічної сфер. Наприклад, вченими Київського інституту соціології маргінальність трактується у контексті бідності та жебрацтва. Така позиція, зокрема,

освячена у низці статей Харченко Н., де автор аналізує показники бідності, фактори зубожіння населення, безробіття як фактори маргіналізації українського суспільства [123]. Серед прихильників соціологічного трактування цієї проблеми виділяються також роботи українських дослідників, таких як Макєєв С., Ручка А. та ін.

Наукові дослідження проблеми маргінальності Прибиткової І., в яких вона використовує простір та час задля диференціації культурної маргінальності та маргінальної особистості, а також застосовує просторово-часовий критерій задля інтерпретації маргінальності як характеристики соціально поляризованого суспільства: «Близькою до соціальних ареалів конструкцією, але ґрунтованою суто на уявленнях про природу соціуму, є соціальний простір... Згідно з цією концепцією соціальний простір, подібно до економічного, не ідентичний географічному простору...., хоча в межах останнього і є різного штибу діяльність і зразки поведінки індивідів, що виступають у складі тих чи інших соціальних груп...Між деякими просторами виникають бар'єри й обмеження щодо взаємного перетину кордонів представниками чужих груп» [36, с. 5]. Вчена наголошує на тому, що саме залучення соціального простору та часу при аналізі маргінальності відображає відокремленість певних соціальних груп та індивідів.

Емпіричною базою для дослідження маргінальності у сучасному українському суспільстві, зокрема й у її культурному аспекті, є дослідження Головахи Є. та Паніної Н. У цілому, розгляд проблеми маргінальності у межах соціологічного підходу дозволяє зробити висновок, що тут ця проблема досліджувалася фрагментарно. Особливості утворення маргінальних позицій пов'язуються з масовою десоціалізацією, втратою колишньої самоідентифікації та невизначеністю соціального статусу. Маргінальність культурна, за визначенням Мартинової С. «як продукт ціннісної та нормативної амбівалентності, веде до нестійкості та еkleктичності структурних характеристик тих субкультур та окремих

особистостей, які є її носіями» [19, с. 146]. Атоян А. обґрунтував ідею соціальної маргіналістики як нового міждисциплінарного напрямку в дослідженні явища маргінальності та пропонування шляхів демаргіналізації певних груп [4]. Свою позицію він вивів із природи маргінального як досить складного явища, об'єктивних і суб'єктивних факторів самореалізації особистості, проблем соціальної адаптації та ін.

Досить цікавим є на наш погляд дослідження Хамітовим Н. суперечливої взаємодії маргінальності гендерної в особистості й суспільстві, граничному й метаграничному бутті людини розкриває нові можливості досягнення природи креативності в контексті метаантропології. Дослідник вийшов на проблему позараціональних вимірів маргінальної креативності, розглядаючи феномен «нерозумного» в контексті цілісності людського буття як засобу духовного вдосконалення особистості для «переосмислення креативного потенціалу та місця людини в сучасній культурі» [52, с. 20]. Проте, незважаючи на низку суттєвих узагальнень, феномен креативності залишається недостатньо вивченим явищем, особливо в галузях теорії та історії культури, філософії культури, філософської антропології. Однак слід враховувати також і позитивні наслідки культурної маргінальності як соціального явища, оскільки статусна неузгодженість культурного маргінала, що з'явилася та плюралістичність ціннісних орієнтацій все ж таки тяжітимуть до впорядкування, а отже, і до створення нових соціальних структур, що, своєю чергою, може свідчити про динаміку суспільного розвитку.

Таким чином, резюмуючи концепції дослідників проблеми культурної маргінальності в історичній ретроспективі, можемо зазначити, що досить часто культурна маргінальність як соціальне явище оголює парадокси та протиріччя домінуючого напрямку у розвитку культури, оскільки граничні феномени людського буття, зокрема у сфері культури, характеризуються специфічними формами існування. У результаті діяльності у межах культурної маргінальності – це різні способи проведення нових кордонів

особистісного буття й визначення обрив нових досягнень; і, водночас, це страх цього розмежування, відштовхування від нього, уникнення та втеча. Особистісне самовизначення культурного маргінала можливо через виявлення меж соціального буття, оскільки вона показує умови та якості людського буття, його конкретність та визначеність, локальність, тимчасовість та історичність конкретного етапу розвитку світової цивілізації, підкреслює можливість набуття або втрати культурної ідентичності у соціальному просторі суспільства. Саме усвідомлення власної обмеженості, дослідження меж соціального буття є необхідною умовою виходу за межі свого світогляду для можливості переоцінки власного соціокультурного статусу.

З нашої точки зору, під культурною маргінальністю як соціальним явищем, що має також онтологічний вимір, слід розуміти «здатність перебувати на межі культурних норм, наявних у соціальному бутті, яка є результатом ціннісної амбівалентності та веде до нестійкості особистісного буття» (*визначення автора*). Як соціальне явище культурна маргінальність цікава поєднанням елементів різних культур, взаємодія яких між собою нерідко призводить до виникнення нестандартних та інноваційних культурних продуктів.

Завершуючи розгляд генези поняття «культурна маргінальність», констатуємо, що зазвичай під цим поняттям розуміється особистість, спосіб життя та світогляд якої не вписується в норми, прийняті в конкретному суспільстві. Маргіналами часто називають осіб, які вже фактично втратили свої суспільні функції, однак номінально вважаються їх виконавцями.

Культурна маргінальність розглядається найчастіше як негативне соціальне явище, що характеризує периферійний стан культурних маргіналів. Низка дослідників проблеми культурної маргінальності відзначали, що маргінальні люди досить часто бувають більш творчими натурами, ніж ті, хто живе в більш гомогенному соціокультурному просторі. Культурні маргінали

долучені до декількох культурних традицій, володіють здатністю враховувати різноманітні варіанти поліпшення свого соціального статусу у новому середовищі та вимушені вирішувати проблем соціальної й психологічної дезадаптації, що постають перед ними. У будь-якій культурі найвидатніші досягнення в різних галузях знання відбувалися, як правило, під час швидких соціальних і культурних змін, коли з'являлася певна кількість маргіналів внаслідок інтенсифікації соціокультурних трансформацій. Але в історії новаторські особистості, внаслідок своєї маргінальної сутності, не завжди оцінювались своїми сучасниками позитивно. Проте культурні реалії до цього часу залишаються невизначеними в процесах трансформації соціокультурних цінностей, які, з одного боку, піддаються інтеграції та уніфікації, а з іншого, – зберігають свою автентичність і належність до конкретного етнокультурного, економічного й політичного устрою. Наприклад, масова культура є одним із маркерів, провідним механізмом глобалізації, культурної експансії західноєвропейських цінностей та світогляду, що утворюють маргінальний та глобалізаційний простір культурних впливів.

Із зростанням масштабів маргінальних явищ, зокрема у культурній сфері, в суспільстві поглиблюються соціальні суперечності, які утворюють підґрунтя для розгортання глобальних криз, наслідки яких є важко прогнозованими з позицій сучасної науки. Зазначене актуалізує всебічний науковий аналіз особливостей прояву культурної маргінальності в умовах глобалізації, детермінант і механізмів соціального транзиту маргінальних особистостей та маргінальних спільнот в інтегрований соціокультурний простір. Маргінальність дозволяє людині перебувати в певному значенні поза часом і простором, вона робить її природу протічною, здатною вбирати в себе різноманітні компоненти всього багатообразного світу й тим самим надає їй свободу у формуванні власної самосвідомості попри стереотипи й шаблонність, що виходять з минулого й будь-якої системи. Становлення самосвідомості культурного маргінала відбувається безперервно через часову

змінність природи маргінальності. При цьому маргінальність являє собою джерело й невичерпний резерв розвитку людини, оскільки маргінальна свідомість є для самої себе змістом, але ніколи не виступає як визначеність.

1.2. Напрями наукового аналізу поняття «культурна маргінальність»

Необхідність всебічної наукової розробки культурної маргінальності зумовлена, з одного боку, соціокультурною динамікою і вимогами глобалізованого суспільства, необхідністю розробки інноваційних, нестандартних ідей, пошуку ефективних стратегій у розвитку соціальних відносин людина – культура, людина – людина, людина – природа, людина – суспільство, людина – науково-технічний прогрес, людина – знакова система; з іншого – процесами гуманізації сучасної техногенної цивілізації, де творча особистість, яка винаходить нестандартні інноваційні рішення, знаходиться у центрі перетворень культури як важливої складової суспільного життя, так й суспільства в цілому: «Як і будь-яке соціальне явище, маргінальність несе амбівалентність у континуумі простору-часу (минуле-сьогодення-майбутнє). Маргінальність вважається багатомірним явищем у тому сенсі, що конкретна людина може бути одночасно інтегрована з одним або декількома центрами, будучи при цьому маргінальним по відношенню до одного або кількох інших центрів» [92, с. 26].

Зростаючі масштаби соціокультурних, економічних, політичних змін та їх інтенсифікація охоплювали майже всі регіони, унаслідок чого в суспільстві кількісно зростали й маргінальні спільноти, що пропонували певний шлях пристосування до цих змін та пропонували нову філософію життя. За визначенням Р. Барт, «життя кожного покоління за визначенням являє собою еру переходу, але наш час знаменує більш значні зміни в організації планети порівняно з тими, що відбувалися протягом, принаймні, останніх 500 років» [59, с. 74]. На тлі стрімкого розвитку техно-інформаційної цивілізації більш чітко стала проявлятися дистанція між авангардом та аутсайдерами. Це

негативно впливало на темпи суспільного розвитку та, більше того, утворювало підґрунтя для кризових явищ, що детермінувало необхідність проведення відповідних досліджень для пропонування шляхів розв'язання нових суспільних проблем.

Якщо до XX століття соціокультурна рефлексія не виокремлювала культурну маргінальність у якості самостійного напрямку соціальної філософії, розглядаючи його в комплексі загальних проблем суспільного розвитку, то із кількісним зростанням маргінальних груп наукова думка все частіше звертала увагу на специфічність їхньої ролі в суспільстві та культурному житті. Зазначене актуалізувало необхідність формування різних наукових підходів до їх дослідження. Класифікація наукових розробок, які містяться у літературі стосовно культурної маргінальності як соціального явища, переважно акцентує увагу на причинах її виникнення зазвичай у результаті міграційних процесів та має здебільшого негативну оцінку. У сучасній науковій думці увага зосереджена також і на соціально-філософських підходах до аналізу культурної маргінальності, які перш за все, аналізують це соціальне явище із урахуванням його онтогенезу у контексті соціокультурних трансформацій, яким підпорядковується суспільство у глобальному масштабі, зокрема інформатизації та технізації суспільства. Представлені у низці наукових досліджень, ці напрями аналізу культурної маргінальності насамперед пов'язують її з кіберкультурою, або з електронною культурою та виникненням цифрових видів мистецтва.

Слід все ж такі констатувати домінування соціокультурного напрямку щодо культурної маргінальності як соціального явища, оскільки на етапі формування концепції культурної маргінальності американські науковці, такі як Парк Р.Е., Стоунквист Е., Манчіні Дж. Б. та інші звернули увагу на те, що в маргінальній ситуації перебуває значна частина суспільства того часу. Високий рівень міграції населення, значна кількість етнічних та релігійних меншин, питома частка іммігрантів серед інтелігенції, расова неоднорідність

– це далеко не повний перелік основних передумов для культурної маргінальності в США, спонтанний негативний розвиток якого може спричинити негативний резонанс у суспільстві. Саме цю сукупність проявів американська традиція дослідження культурної маргінальності характеризує як суб'єктивістсько-психологічний номіналізм. Традиції зазначеного напрямку у дослідженні культурної маргінальності продовжили А. Антоновські, Р. Глас, М. Гордон, М. Вуд, Р. Херік, Мертон Р., Веблен Т.. Вони зосереджували свою увагу на психосоціальному впливі на особистість двозначності статусу та ролі, що виникають при конфлікті культур.

Зазначимо, що напрями досліджень культурної маргінальності саме американськими вченими багато в чому були зумовлені історично. Основні дослідницькі вектори можна згрупувати наступним чином: перший містить дослідження культурологічного та суто соціологічного аспектів, у ньому виокремлені варіанти пояснення внутрішньоособистісного прояву культурної маргінальності у традиції американського суб'єктивістсько-психологічного номіналізму [57]. Інший підхід у дослідженні культурної маргінальності пов'язаний з урахуванням об'єктивних соціальних умов та орієнтований саме на вивчення цих умов та соціальних причин маргінальності.

Веблен Т. вважав, що культурний маргінал виступає порушником інтелектуального світу, але лише за рахунок того, що він «стає інтелектуальним мандрівником, що блукає нічийною землею і шукає місця для зупинки далі дорогою, вже десь за обрієм» [178, с. 40]. У той же час маргінальний статус потенційно є одним із факторів соціальної дезорієнтації та дезадаптації, що у ряді випадків призводить до соціальної ексклюзії. У крайніх випадках культурні маргінали можуть виражати свій протест суспільству за допомогою девіантної поведінки, агресії стосовно інших соціальних та етнічних груп, або суїцидальною поведінкою. Позитивний результат вирішення цієї маргінальної ситуації – висока творча активність особистості, яка також належить до характеристик культурної маргінальності.

Також необхідно окреслити соціальну позицію особистості культурного маргінала у соціальній структурі та набір психологічних характеристик, які їм притаманні. Маються на увазі відмінності, які несумісні із спрямованістю особистості на домінуючу систему ціннісних орієнтацій і здатні створити занепокоєння, тривогу та сприяти формуванню маргінальної свідомості: чим більший ступінь добровільності, з якою особистість зайняла маргінальні позиції, тим більший ступінь пристосування до нових умов. Вимушене заняття маргінальної позиції має більш руйнівні соціальні та психологічні наслідки для індивідів або соціальних груп, ніж маргінальність, яка є результатом вільного вибору.

Розвиток концепції культурної маргінальності у західноєвропейській науковій традиції тяжіє до іншого підходу, оскільки у ньому домінує акцент на вивченні соціально-економічних та політичних причин культурної маргінальності. Умовно цей напрям можна назвати структурним, оскільки він досліджує генезу та наслідки культурної маргінальності насамперед для суспільства як соціальної системи. Віттерман Т. і Краус Я. детально аналізували витоки структурної маргінальності [184, с. 348-349], Манчіні Б. для визначення ступеня маргінальності як стану індивіда вводить поняття процесуальної маргінальності [134, с. 190]. Основна увага приділяється тієї частині населення, позбавленої цивільних прав і чия відсутність доступу до засобів виробництва та основної системи розподілу матеріальних благ призводить до бідності й жебрацтва. Можна стверджувати, що витоки європейської традиції у розумінні структурної маргінальності простежуються, у тому числі, й в марксизмі: термін «маргінальність» ще не вживається, проте опис соціального пауперизму корелює із цим поняттям [138, с. 314].

Специфіка цього напрямку у дослідженні маргінальності визначається особливостями історичного розвитку: відмінності соціально-економічного та політичного устрою визначили й сферу наукових інтересів та межі досліджень окресленого соціального явища. Умовно порівнюючи

американський та європейський наукові напрями у дослідженні культурної маргінальності, можна констатувати, що в першому випадку маргінальність постає, скоріше, як поняття, що характеризує культурні відмінності особистості або соціальної групи, а в другому – з'являється негативна модальність у соціально-економічній характеристиці маргінала як суб'єкта соціокультурних відносин, оскільки ці маргінальні групи підпорядковуються соціальній. Аналіз цього напрямку дозволяє виділити дві особливості у цій групі досліджень: по-перше, динамічні характеристики культурної маргінальності, яка досліджується як результат переміщення групи чи індивіда з одного соціокультурного стану до іншого, тобто висхідної та низхідної соціальної мобільності. По-друге, культурна маргінальність сприймається як стан ексклюзії тих соціальних груп, що опинилися у проміжному, ізольованому становищі у соціальній структурі.

Культурна маргінальність в контексті антропологічного напрямку характеризує специфічність різних культурних феноменів, що розвиваються поза домінуючими в ту чи іншу епоху правил раціональності, що не вписуються в сучасну їм панівну парадигму мислення. Кордоном між допустимою нормою та маргінальністю може виступати і сама людина, згідно з екзистенційною філософією [160, с. 237]. Переважно культурна маргінальність розглядається на тлі широкого спектру соціокультурних явищ, об'єднаних у цілісність, передусім участю людини у культурній діяльності. У контексті соціально-філософського аналізу цього явища порушуються питання про простір культурної маргінальності: деякі етичні та естетичні аспекти культурної маргінальності відзначаються у мистецтвознавстві (кіно, живопис, художня література), оскільки культурна маргінальність означає, у тому числі, й певне ставлення до цінностей домінуючої культури.

Дослідження інноваційної складової культурної маргінальності потребує також інтро- та екстраспективного напрямів, тому що в описі джерел культурної маргінальності необхідно врахувати не тільки зовнішні

фактори, наприклад, різні форми організації суспільства як системи, особливості взаємодії різноманітних соціальних утворень та особливості взаємодії мікро- та макроструктур між собою, але й внутрішні фактори, такі як особливості свідомості та світогляду індивіда або соціальної групи. Для екстраспективного підходу об'єктом є соціальні спільноти та простір культурної маргінальності у конкретному суспільстві. Інтроепективний підхід аналізує конкретні аспекти соціального буття, зокрема психологічні характеристики носія маргінального статусу. При цьому відзначимо, що для повноти розуміння культурної маргінальності її важливо розглядати саме крізь призму людини як носія культурної маргінальності.

Бути культурним маргіналом означає перебувати у стані перманентного культурного відчуження, жити одночасно у зоні двох або більше культурних традицій, при цьому повністю не належати до жодної з них. Як вже зазначалося, культурним маргіналом можна бути й суто за зовнішніми ознаками, наприклад, які визначають приналежність до певної етнічної групи, релігії чи культури, без дійсного ототожнення з ними. Це означає не мати більше власної системи цінностей, а лише імітувати чужу, результатом чого буде формування своєрідної, відмінної від домінуючої. Люди різко різняться ступенем, відповідно до якого ототожнюють себе з культурами, відмінними від своєї культурної спадщини. Дослідження акультурації показали, що певна частина іммігрантів неоднозначно ідентифікує себе з культурною спадщиною своєї Батьківщини та культурою суспільства, де вони проживають зараз: «Так само дослідження мультикультурних суспільств, таких як Гонконг, показують, що жителі ідентифікують себе як зі своєю історично культурною спадщиною та проникаючою глобальною (західною) культурою» [144, с. 762]. У цьому полягає одна із властивостей культури — породжувати в душі людини непереборне переживання розриву зв'язку оточуючим середовищем та саме у цій характеристиці розкриваються онтологічні витoki культурної маргінальності: «у будь-якій культурі найбільші досягнення здійснюються

зазвичай під час швидких соціальних змін, і багато великих вкладів були зроблені саме маргінальними особистостями» [144, с. 768]. У даному контексті культурна маргінальність, можливо, є умовою, яка готує зміни соціокультурного поля.

Один із напрямів до аналізу культурної маргінальності передбачає її розгляд у контексті здатності до самоідентифікації особистості, тобто у контексті даного підходу культурна маргінальність стимулює виникнення кризи ідентичності, і одночасно включає рефлексію, за допомогою якої здійснюється самоідентифікація. Відповідно до вислову П. Тейяра де Шардена, «рефлексія - це набута свідомістю здатність зосередитися на самому собі і опанувати себе як предмет, що володіє ... своїм специфічним значенням, здатність ... пізнавати самого себе» [178, с. 71]. Тобто бачимо це соціальне явище як результат екзистенціального порушення цілісності соціокультурних якостей та прагнення переосмислити існуючу систему соціокультурних норм. У фокусі екзистенційного напрямку у даному випадку індивіди, особистості неординарні, маргінальні за своєю свідомістю.

Сучасні наукові розвідки культурної маргінальності, містять у собі, зокрема, гендерні відмінності у формуванні та діяльності груп культурних маргіналів. Наприклад, у теорії В. Хьосле відзначається залежність вертикальної висхідної мобільності від расових та гендерних характеристик суб'єктів: «маргінальність... може мати місце скрізь, де відбуваються соціальні зміни і обумовлює появу людей, які перебувають в позиції невизначеності соціальної ідентифікації, із конфліктами, що супроводжують її лояльність та розпач (фрустрації) особистісних або групових прагнень» [73, с. 67]. Отже, автор визначає тенденцію соціальної зміни й висхідної мобільності як причину культурної маргінальності, вона дозволяє людині перебувати в певному значенні поза часом і простором, вона робить її природу протічною, здатною вбирати в себе різноманітні компоненти всього багатообразного світу й тим самим надає їй свободу у формуванні власної

самосвідомості попри стереотипи й шаблонність, що виходять з минулого й будь-якої системи.

Із зростанням масштабів маргінальності взагалі та культурної маргінальності зокрема в суспільстві поглиблюються соціальні суперечності, які утворюють підґрунтя для розгортання глобальних криз, наслідки яких є важко прогнозованими з позицій сучасної науки. Це актуалізує необхідність соціально-філософського аналізу особливостей культурної маргінальності крізь призму детермінант і механізмів соціального транзиту маргінальних особистостей та маргінальних спільнот в інтегрований соціокультурний простір. У якості прикладу наведемо масову культуру, яка є одним із маркерів, провідним механізмом глобалізації, культурної експансії держав, що утворюють глобалізаційний простір культурних впливів.

Сучасна соціокультурна ситуація призводить до наукової рефлексії над кореляцією між розвитком віртуального простору як структурного елементу сучасного суспільства [28]. Це спонукає до аналізу репрезентації культурної маргінальності у віртуальному просторі, а також до використання доробків цього напрямку в наукових та філософських працях. Становлення самосвідомості маргінальної людини відбувається безперервно завдяки часовій мінливості природи культурної маргінальності в умовах глобалізації, інформатизації, віртуалізації та інших трансформаційних процесів, що притаманні сучасному світові. Культурна маргінальність виступає як інструмент, завдяки якому стає можливим формування людиною своєї самосвідомості, причому принципово нової, іншої порівняно з попередньою, заданою межами часу минулого. При цьому культурна маргінальність виступає і як джерело розвитку особистості, оскільки маргінальна свідомість є для самої себе змістом, але ніколи не виступає як визначеність.

Відповідно до контексту даного дослідження, серед наукових розробок сучасної типології маргінальності у науковій думці України слід виокремити підхід Добролюбської Ю. Вчена вважає, що нова типологія маргінальності

може бути побудована на основі аналізу того, як сприймаються індивіди або групи та відносини з ними у зв'язку з існуванням різних за масштабом та змістом соціальних та культурних просторів:

1. Планетарний соціальний та культурний простір, що охоплює все людство. Визнані безліччю людей, представників різних культур, ці міфічні чи реальні маргінали позбавлені визнання як люди культурними традиціями, міфами, релігією, історією чи громадською думкою.

2. Соціально-культурний простір держави чи політичної нації. У цьому просторі маргінали можуть вважатися універсальними чи історичними, а деякі розглядаються як «свої» у межах конкретної держави. Є також звані маргінальні політики, хоча це звання мінливе, і маргінальний статус може плавно перейти у становище елітних політиків. У Європі спостерігається тенденція переходу правих партій із маргінального статусу до політичної еліти – тепер вони входять до парламентів.

3. Соціально-культурний простір етнічної, релігійної/конфесійної спільності, а також субкультури, професійні групи. Нації також можуть стикатися з дискримінацією у різних сферах життя – соціальній та економічній. Однак вони можуть займати свою нішу в інших сферах і не почуватися маргіналізованими

4. Соціально-культурний простір роду чи сім'ї клану, окремої сім'ї. У цьому випадку маргінальність є також межею між визнанням своєю та визнанням своєї непридатності та негативності [92, с. 27-28].

Слід зазначити, що проблема культурної маргінальності у системі сучасного наукового знання представлена досить мозаїчно. Така роз'єднаність описів певною мірою обумовлена багатогранністю культурної маргінальності як соціального явища, яка при цьому має цілісність за формою та змістом. Культурна маргінальність не є якимось побічним явищем у соціокультурній діяльності окремого індивіда чи соціальних груп, вона являє собою іманентну властивість суспільства як системи, що має здатність виробляти,

стимулювати трансформаційні процеси, як у межах суспільства як системи, а також у сфері творчої реалізації особистості.

Системний аналіз культурної маргінальності є однією з основ для аналізу подальшого культурного розвитку техногенної цивілізації, зокрема із урахування розповсюдження цифрового мистецтва та кіберкультури як на локальному, так і на глобальному рівнях. Дані дослідження дуже важливі для культурних систем, що перебувають на стадії трансформацій: «Соціальні трансформації призводять до появи індивідів, чиї соціальні дії можуть сприйматися по-різному залежно від імперативів часу, соціальних практик і домінуючої системи культурних цінностей. Завдяки маргінальному становищу сучасний індивід одночасно вирішує два завдання – збереження своєї етнокультурної ідентичності та прийняття глобальної ідентичності та її цінностей» [90, с. 90].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо наявність наступних наукових напрямів щодо аналізу культурної маргінальності:

1. Соціокультурний напрям аналізує культурну маргінальність як соціальне явище в контексті міграційних процесів при яких значна кількість етнічних та релігійних меншин, питома частка іммігрантів серед інтелігенції, расова неоднорідність зумовлює маргінальні явища в культурі та суспільстві.

2. Деадаптаційний напрям розглядає культурну маргінальність потенційно як один із факторів соціальної деадаптації, що у ряді випадків призводить до соціальної ексклюзії. У крайніх випадках культурні маргінали можуть виражати свій протест суспільству за допомогою девіантної поведінки, агресії стосовно інших соціальних та етнічних груп, або суїцидальною поведінкою.

3. У структурному напрямі домінує акцент на вивченні соціально-економічних та політичних причин культурної маргінальності, оскільки він досліджує генезу та наслідки цього соціального явища насамперед для суспільства як соціальної системи. Основна увага приділяється тієї частині

населення, що позбавлена цивільних прав і чия відсутність доступу до засобів виробництва та основної системи розподілу матеріальних благ призводить до бідності й жебрацтва.

4. Культурна маргінальність в контексті антропологічного напрямку характеризує специфічність різних культурних процесів та явищ, що розвиваються поза системою культурних правил та норм, що домінують в ту чи іншу епоху. У контексті соціально-філософського аналізу цього явища порушуються питання про простір культурної маргінальності: деякі етичні та естетичні аспекти культурної маргінальності відзначаються у мистецтві (кіно, живописі, художній література та ін.), оскільки культурна маргінальність пропонує, у тому числі, й певний світогляд, й ставлення до особистості як творця культури.

5. Дослідження інноваційної складової культурної маргінальності потребує також інтро- та екстраспективного напрямів, тому що в описі джерел культурної маргінальності необхідно врахувати не тільки зовнішні фактори, наприклад, різні форми організації суспільства як системи, особливості взаємодії різноманітних соціальних утворень та особливості взаємодії мікро- та макроструктур між собою, але й внутрішні фактори, такі як особливості свідомості та світогляду індивіда або соціальної групи. Для екстраспективного підходу об'єктом є соціальні спільноти та простір культурної маргінальності у конкретному суспільстві.

6. Якщо розглядати природу культурної маргінальності в межах діяльнісного напрямку, то можна відзначити її здатність провокувати зміни, здатність підштовхувати маргінального суб'єкта до культурних інновацій. Діяльнісна природа культурної маргінальності криється у властивій свободі, витоки якої можуть бути виявлені в менш жорсткій схильності до підпорядкування ціннісним домінантам конкретного суспільства. Переважно культурна маргінальність розглядається на тлі широкого спектру

соціокультурних явищ, об'єднаних у цілісність, передусім участю людини у культурній діяльності.

7. Один із напрямів до аналізу культурної маргінальності передбачає її розгляд у контексті здатності до самоідентифікації особистості, тобто у контексті даного підходу культурна маргінальність стимулює виникнення кризи ідентичності, і одночасно включає рефлексію, за допомогою якої здійснюється самоідентифікація. Позитивний результат вирішення цієї маргінальної ситуації — висока творча активність особистості, яка також належить до проявів культурної маргінальності.

8. У фокусі екзистенціального напрямку особистості неординарні, маргінальні за своєю свідомістю. Дослідження культурної маргінальності тяжіє до її тлумачення як результату екзистенціального порушення цілісності соціокультурних якостей. Прагнення переосмислити існуючу систему соціокультурних норм виникає внаслідок екзистенційної кризи.

Узагальнюючи вищенаведене, зазначимо, що у сучасній науці по відношенню до проблеми культурної маргінальності простежуються дві гносеологічні позиції. Перша виникла у працях науковців Сполучених Штатів і трактує культурну маргінальність як специфічне культурне явище, що виникає в зоні культурних контактів представників різних етносів, культурних напрямів, тобто на межах культурних традицій. У рамках цієї позиції соціальне явище, що досліджується, аналізують етнологи, культурні та соціальні антропологи, теоретики культури. Інша позиція представлена в основному в західноєвропейській науковій традиції, оскільки культурна маргінальність є також і наслідком соціально-політичних процесів, а в ряді випадків, ймовірно, коли буде перевищено деякий маргінальний поріг, стає навіть провідною причиною загострення міжкультурних або міжетнічних конфліктів. Дослідження культурної маргінальності у динаміці, тобто як процесу переміщення групи чи індивіда з одного культурного стану до іншого, і навіть як особливого стану окремих соціальних груп. Він має назву

«граничний стан». У цьому ракурсі культурна маргінальність трактується як широке явище, що включає соціальні групи та ролі, які не мають значних статусних позицій і перебувають поза встановленою соціальною структурою або на нижчих її щаблях.

Таким чином, вивчення культурної маргінальності передбачає комплексний характер цього дослідження, що є об'єктивним, оскільки проблеми перехідних явищ актуальні в багатьох галузях соціально-гуманітарного наукового знання. Аналіз наукових підходів щодо дослідження культурної маргінальності як соціального явища свідчить про наявність публікацій та наукових досліджень, розробку різних концептуальних підходів до вирішення окресленої проблеми. Однак сучасна, динамічна реальність, що інтенсивно формує нові і нові умови для виникнення нетрадиційних, нестандартних, соціокультурних процесів, постає підґрунтям для розширення діапазону проявів культурної маргінальності та вимагає не просто більш глибокого аналізу культурної маргінальності як соціального явища, але більшого розуміння його соціокультурного потенціалу.

1.3. Методологічний аналіз дослідження культурної маргінальності

Наукове дослідження культурної маргінальності як складного соціального явища вимагає використання відповідного методологічного інструментарію. Поняття «маргінал» та «маргінальність» вперше з'являються у роботах Р. Парка для позначення ситуації культурного конфлікту мігранта, що зіткнувся із труднощами в процесі соціокультурної адаптації та пристосування до норм інокультурного середовища. Парк Р. Е. досліджував особистості, що знаходяться на кордонах різних культур. Стоунквіст Е. переважно описував психологічний стан маргінальної людини та ті обставини, які змусили її до вимушеної міграції, торкаючись при цьому питань особистісного розвитку в умовах інокультурного середовища. Стоунквіст Е. зазначав, що свідомість маргінала відрізняється внутрішньою

суперечливістю, яка стає причиною невизначеності та дезадаптації, що у крайніх випадках веде до соціальної ексклюзії. Надалі проблему маргінальної особистості досліджували у своїх роботах Мертон Р., Дікі-Кларк Г., Шибутані Т., Хьюгз Е. які визначали маргінальність як проміжне положення особистості на межі перетину культур.

Подальша наукова розробка маргінальності, зокрема культурної, маргінального статусу та впливу маргінальності на суспільство базується на розвідках Веблена Т., Самнера У., Голдберга М., Зіммеля Г., Зомбарта В., Козловські П., Барта Р., Тевоза М., Сільвер Х., Голдберга Б., Гріна А., Головенські Д., Хьюгза Е., Манчіні Д. Б. та ін. Манчіні, розробляючи концепцію маргінальності, запропонувала систему індикаторів маргінального стану, що призводить у крайніх випадка до вирішення культурного конфлікту за допомогою суїцидальної поведінки. Її погляди певною мірою корелюють із концепцією аномії та девіантної поведінки Дюркгейма Е., Мертон Р. і Парсонса Т.

У сучасній науковій думці України проблеми маргінальності, у тому числі культурної, аналізувалися у працях Бутиліної О., Борінштейна Є., Головахи Є., Гусева А., Давиденка В., Жуваки С., Казанової Н., Карпо В., Кемалової Л., Кравченко М., Кузьменко Т., Лантух А., Литвинчук О., Маді Г., Сергеевої О., Маслова А. Михальченка Н., Мартинової С., Новосьолова О., Пальчинської М., Петрук В., Прибиткової І., Сахань О., Толстих Н., Фляшнікової А., Шахалової О., Шабанової Ю., Шульги М., Чернієнко В., Черниша О. Узагальнюючи думку науковців зазначимо, що соціокультурні процеси, які породжують такі граничні ситуації, потребують, перш за все, більш детального дослідження соціального простору конкретного суспільства, який є сприятливим для виникнення або посилення маргінальності.

Проблема розуміння соціального простору є важливою ланкою в дослідженні культурної маргінальності. Цей простір підпорядковується

певним трансформаціям і конструюється відповідно до домінуючих соціальних потреб. Поняття «соціальний простір» було введено в науковий обіг П. Сорокіним, який акцентував увагу на низці характеристик, які співвідносилися із локаціями у просторі фізичному. В наукових розвідках із зазначеної теми слід зазначити праці Ньютона І., Лейбніца Г.-В., Канта І., Моля А., Шпенглера О., Штомпки П., Гіденса Е., Зіммеля Г., Бурдьє. П., Маркузе Г., Бенклера Й., Сильвер Х., Олійник О., Ходус Е. та ін., в яких увага сфокусована на соціальному просторі як на середовищі актуальних можливостей особистості. Властивість статичності, здатність фіксування елементів соціокультурного поля також притаманні культурній маргінальності, оскільки вона спроможна показати протиріччя у стані культури та суспільства.

Джерелами маргінальності у культурі та суспільстві виступають трансформаційні процеси руйнування соціальної структури суспільства внаслідок кризи, які також можемо визначити у якості виміру граничної ситуації. В дослідженні окресленої теми слід навести роботи Паеса Д, Гонсалеса Р., Х. Арендт, Д. Бохофнера, К. Бурдаха, Дефлема М., Ясперса К., Агацци Е., Валерстайна І., Броделя Ф., Кардинала Р., Гончаренко В., Ляпіної Л., Моїсєєвої Ф., Усачова В. та ін. Особливо важливими є концептуалізація «граничної ситуації», здійснена Ясперсом К. стосовно складної діалектики екзистенційної кризи, яка призводить до культурної маргінальності зокрема. Культурна маргінальність як елемент соціального простору постає у різних ракурсах. Залежно від основ, прийнятих за норму, може бути представлені певні параметри характеристик маргінальності. Наприклад, з погляду модальності маргінальність може наділятися позитивними та негативними рисами. Тим не менш, позитивні прояви культурної маргінальності можуть виявлятися у посиленні творчої активності, культурних інноваціях та ін. Негативна модальність культурної

маргінальності позначається за допомогою таких понять, як асоціальність, деградацію и корелює із поняттям «аномії» в визначенні Дюркгейма Е.

Наукові розробки, які аналізують культурну маргінальність як соціальне явище та сприяють її всебічному висвітленню у сучасному дискурсі, повинні враховувати сучасний соціокультурний контекст. Необхідність переосмислення видозмін культури у соціальному просторі сучасного суспільства стала особливо актуальною в умовах таких трансформаційних процесів, як технізація, інформатизація, віртуалізація, які притаманні суспільстві у глобальних масштабах. Культура у соціальному просторі сучасного інформаційного суспільства знайшла відображення у роботах таких вчених, як Бауман З., Айссерман М., Казин М., Кроєрбер А., Леви П., Печеї А., Гуменюк Т., Херчанівська П., Козак Ю., Тоффлер Е., Кастельс М., Дракер П., Турен А., Белл Д., Швейцер А., Маркузе Г., Атаманюк З., Бачинська І., Борінштейн Є., Пальчинська М. та інші. У цих наукових працях ми бачимо докладний аналіз тих суспільних елементів, які підсилюють або послаблюють інтенсифікацію маргінальних процесів.

Концепції, висвітлені у роботах Айзермана М., Барда О., Бодріяра Ж., Гватарі Ф., Дельоза Ж., Кастельса М., І. Хассана, Казіна М., Моля А., Болтона Р., Лотмана Ю., Мілера К.Л., Сабадухи М. та інших дозволяють осмислити сутність техно-інформаційної цивілізації, де місце і роль культури у життєдіяльності суспільства та особистості підпорядковується докорінним видозмінам. Аналіз вище перелічених джерел дозволяє виокремити особливості формування соціокультурних та інших факторів, які суттєво впливають на культурну маргінальність, що свідчить про зміни не тільки соціально-філософського дискурсу, але і самого соціокультурного простору. Всі процеси, що відбуваються у структурі сучасної культури, дозволяють констатувати наявність не тільки диференціації культури інформаційної епохи на окремі сегменти, а й існування специфічних процесів як у самій структурі, так і у механізмах функціонуванні культури сучасності. Це, у свою

чергу, свідчить про діалектично суперечливий характер тих глобальних трансформаційних процесів, які відбуваються у соціальному просторі сучасного суспільства та мають безпосередній вплив на культуру та особистість.

Через надмірну технологічність сучасної культури виникає суперечність між матеріальними та духовними сегментами культури, яка була описана ще в роботах Швейцера А. [162]. Він зазначав фатальність більш прискореного розвитку матеріальної складової, ніж духовної для культури та людства. Збереження та розвиток особистості як біосоціального феномену є найважливішою проблемою культури, яка стоїть в центрі уваги сучасного суспільства. Її позначають як антропологічну кризу, вона виникає внаслідок ускладнення людиною умов соціального буття, що викликає до життя такі сили, які стають чужими її духовній природі. Чим сильніший вплив вона має на суспільство, тим більшою мірою він породжує непередбачені соціальні фактори, що радикально змінюють людське життя та мають суперечливі наслідки для подальшого розвитку цивілізації. У якості прикладу наведемо вислів Маркузе Г., який зазначив, що поява «одномірної людини» як продукту масової культури є маркером кризи техногенної цивілізації [136, с. 106].

Розвиток науки і техніки, суспільства в цілому, які призвели до виникнення постіндустріального, інформаційного суспільства, стали базовою основою становлення віртуальної картини світу. Однією з основних передумов виникнення названої форми концептуалізації світу послужило створення глобальної комп'ютерної мережі Інтернет. Ґрунтовний аналіз окресленої проблеми знаходимо у працях відомого теоретика інформаційного суспільства Кастельса М., зокрема у роботі «Інформаційне місто: інформаційні технології, економічна реструктуризація та урбано-регіональний процес» [79] та ін. Проблеми соціального та культурного простору в епоху Постмодерну досліджували Фуко М., Дельоза Ж., Гватарі

Ф., Гайдеггера М., Бодрійяра Ж. та ін. Активний розвиток міфологічних елементів культури інформаційного суспільства виникає внаслідок невизначеності та багатоваріантності векторів розвитку техногенної цивілізації, а також нелінійності мережевої темпоральності.

Віртуальний простір на сьогодні елементом соціального простору сучасного суспільства, простором відтворення культурного життя та нових культурних продуктів. Концепції, висвітлені у роботах Барда О., Борінштейна Є., Огорокової В., Дапени-Треттер А., Кардинала Р., Глимхера М., Холінгера Д.А., Тевоза М., Мароді М., Гізи-Полещук А., Йолеса М., Зодерквіста Я., Бодрійяра Ж., Дельоза Ж., Хассана І., Пальчинської М. та інших дозволяють дослідити філософію культурної маргінальності, виокремити особливості її прояву у соціальному просторі сучасного суспільства та репрезентації у просторі віртуальному, який продукується інфокомунікаційними технологіями. У контексті соціальної філософії розгляд даної проблематики має фрагментарний характер. У роботах, присвячених філософському осмисленню «віртуального простору», подані різні обґрунтування тих чи інших аспектів цього поняття. Однак цілісного, системного і, найголовніше, завершеного аналізу філософської сутності даного поняття на сьогодні немає. У зв'язку з цим, мета запропонованого підрозділу зводиться до виявлення екзистенціальних підстав даного соціокультурного явища, що дозволить виявити його світоглядну і метафізичну значущість. Віртуальний простір та час аналізується у роботах Кастельса М., Назарчука А., Пальчинської М. та інших.

Поява нового типу культури – електронної, цифрової або кіберкультури, корелює із віртуалізацією та інформатизацією суспільства. В українській науці дослідження цього нового культурного простору поки ще не стали предметом пильної уваги. Значимо такі наукові праці із даної проблеми, як докторська дисертація Степанової О. «Національний культурний простір України: концептуальні засади розвитку і становлення», у низці статей,

зокрема Філіної А. «Культурний простір: основні його види та культурна діяльність суспільства щодо задоволення соціокультурних потреб громадян», Копієвської О. «Рефлексія як метод наукового осмислення культурних трансформацій». Тобто, ця ланка наукової розвідки є актуальною для української соціальної філософії.

Також зазначимо, що маргінальність описана переважно як наслідок трансформацій та кризових явищ сучасного українського суспільства. У роботах Лібанової Е., Олійник О., Копієвської О., Голенкової З., Соломахи С., Андрущенко Т., Реді В., Казарінова І. маргінальність, у тому числі культурну, розглянуто як обрив соціальних зв'язків, як втрату об'єктивної причетності до певної групи, як втрату свого соціального та культурного статусу.

Важливі теоретико-методологічні передумови осмислення екзистенціальних засад культурної маргінальності бачимо в роботах таких вчених, як Андрущенко В., Базалук О., Бех В., Бичко А., Бодак В., Бондаренко В., Вашкевич В., Воронкова В., Герасимова О., Дзвінчук Д., Заблоцький В., Конверський А., Красиков В., Кремень В., Лубський В., Муляр В., Надольний І., Рижко Л., Розова Т., Ярошовець В. та ін. Культурні маргінали активно застосовували сучасні інфокомунікаційні технології, які дозволяють поширити свою ідеологію у глобальному інформаційному просторі, який продукують комп'ютерні мережі. Насамперед, це було прагнення сформувати таке культурне середовище, яке дозволить особистості реалізувати свої інтелектуальний, емоційний та духовний потенціал, а також створення умов для втілення принципу культурного плюралізму, заснованого на відповідальності та моралі. Таким чином, особливості віртуального простору сучасного суспільства задають маргінальні, порівняного із усталеними, прийнятими раніше, моделі збереження та ретрансляції соціального та культурного досвіду.

Ще один напрям вивчення маргіальності, що присвячений історичному аналізу формування нових соціальних груп (верств) за маргіальними принципами та вказує на маргіальний характер зародження класу інтелігенції в Україні й деяких країнах пострадянського простору, окреслено в дослідженнях Поповича М., Андрущенко В., Хамітова Н., Кривошеї Т., Корнієнка В. та ін.

У вітчизняній науці спроби систематизації різних підходів до аналізу маргіальності наявні в роботах Феофанова К. та Фролової Н. Ідея соціальної маргіалістики як нового міждисциплінарного напрямку в дослідженні маргіальності обґрунтована в роботах Атояна А. та запропоновані шляхів демаргіалізації певних груп. Свою позицію він вивів із природи маргіального як досить складного явища, цілісний аналіз якого можливий лише при взаємодії цілої низки наук про суспільство і людину.

Вчені, що досліджують проблеми культурної маргіальності в умовах техно-інформаційної цивілізації, також долучають до свого аналізу суперечності суспільного розвитку та ті проблеми дезадаптації особистості, що виникають на різних етапах соціальної трансформації. Тут слід зазначити праці Андрущенко В., Бега В., Биховської І., Борінштейна Є., Кравченка С., Ляха В., Ляпіної Л., Маді Г., Мартинової М., Мельник В., Недашківського П., Оленіної О., Пальчинської М., Полісаєва О., Н. Переславцева, Проценко О., Ткаченко К., Старовойтова А., Халапсіса О., Хамітова Н., та інших, у яких автори окреслювали предмет дослідження з різних філософських ракурсів. У культурі інформаційного суспільства формуються соціокультурне середовище, що має набір специфічних характеристик. Історично соціокультурна криза, викликана розвитком споживчого суспільства, призвела до виникнення феномену контркультури у 60-х роках ХХ століття. У стандартизованій, гранично раціональній споживчій культурі альтернативні контркультурні практики створювали віртуальний світ ірраціональності, що

сповідує інші цінності та ідеали, які пізніше стали основою кіберкультури та цифрового мистецтва.

Системний метод є ключовим методологічним інструментом у науковому аналізі культурної маргінальності як соціального явища. Він орієнтований на більш чітке осмислення проблем соціокультурної трансформації суспільства у глобальному масштабі та ролі культурної маргінальності у трансформаційних процесах, зокрема у сфері культури та дозволяє більш глибинно проаналізувати специфічні риси культурної маргінальності у соціальному та віртуальному просторі. Сучасний соціум як цілісна соціокультурна система являє собою багатовимірне і поліструктурнеутворення, яке характеризується наявністю особистісного, культурного і соціально-організаційного компонентів. У всіх сферах людської життєдіяльності – культурі, техніці, мистецтві, – відбувається заміна природного на штучне, нові просторово-часові технології і відносини стануть самодостатньою цінністю. Філософія, що дала людству основні уявлення про світ соціального, повинна зробити те ж саме і відносно до світу віртуального. Системний метод дозволяє більш глибинно проаналізувати специфічні риси культурної маргінальності у соціальному та віртуальному просторі.

Суть соціокультурної системи слід визначити, послідовно виявляючи призначення, функції, ролі в цій системі особистості, соціальної системи і культури. П. Сорокін призначення особистості в соціокультурній тріаді визначав як суб'єкт взаємодії, суспільство (соціальну систему) він розглядав як відносини індивідів, а призначення культури бачив у тому, що вона є сукупністю значень, норм і цінностей, якими володіють взаємодіючі індивіди, і сукупністю носіїв, які об'єктивують, соціалізують і розкривають ці значення. В системі соціальної дії Парсонса Т. функцію ціледосягнення виконує особистість, інтеграції – соціальна система, відтворення зразка – культура, адаптації – поведінковий організм.

У методологічному аспекті також важливим є теоретичний базис, що висвітлює нелінійні залежності розвитку сучасної цивілізації. Фундаментальні висновки, представлені у працях Пригожина І., Стенгерс І., Хакена Г. та інших вчених показують, що розвиток соціальних процесів на сучасному етапі відповідає, більшою мірою, нелінійним принципам: «У нелінійній методології системний аналіз процесів самоорганізації відкриває нові перспективи у вивченні сучасних проблем» [147, с. 82]. Основні положення представлені у працях Пригожина І., Стенгерс І., Хакена Г. Серед українських вчених слід зазначити праці Огорокової В. та інших вчених, де показано, що розвиток соціальних процесів на сучасному етапі відповідає, більшою мірою, нелінійним принципам у межах систем, керованих ієрархічною структурою взаємозв'язків. Синергетичний метод надає можливість виокреслити особливості культурної маргінальності, притаманні даному етапові розвитку сучасного суспільства: зміст культурних інновацій, їх інтенсивність і спрямованість корелюють із наявністю соціальних груп, готових їх приймати та ретранслювати. Культурна маргінальність має і певну індикативну властивість, яка здатна показати прогрес або регрес суспільства як системи, спроможна як викликати соціокультурні зміни, так і бути індикатором стану соціокультурного середовища суспільства. Розглядаючи культурну маргінальність у контексті синергетичного методу відзначимо, що може бути викликана точкою біфуркації, у якій система перебуває у стані вибору.

В якості загальної методологічної основи кваліфікаційної роботи використовувався діалектичний метод, який надає змогу окреслити специфіку культурної маргінальності як соціального явища та її протиріччя в умовах сучасної соціокультурної ситуації. Це робить можливим багатоаспектний аналіз усього комплексу відносин та протиріч, які виникають в результаті конвергенції культури та технологій, взаємодії соціального і віртуального просторів, оскільки сучасне суспільство відрізняється стрімким розвитком

комп'ютерних інформаційних технологій та інфокомунікаційних систем. Зазначимо, що за останні роки в цій галузі відбувся якісний стрибок, у результаті чого віртуальний простір, що продукується комп'ютерними технологіями, перестає бути просто системою зберігання і передачі надвеликих обсягів інформації. У результаті сучасній людині притаманні інтереси, мотиви, цілі, установки, а також форми індивідуальної та соціальної активності, безпосередньо пов'язані з культурною діяльністю у просторі віртуальному.

Структурний метод базується на репрезентації суспільства як сукупності підсистем – економічної, політичної, культурної та ін., та передбачає аналіз даної взаємодії. Трансформаційний потенціал культурної маргінальності реалізується у всіх структурних елементах суспільства як соціальної системи, посилюючи в ряді випадків інтенсифікацію трансформаційних процесів. Також у якості структурних підсистем суспільства розглядаємо соціальний та віртуальний простір, які у результаті інформатизації та віртуалізації взаємодіють в умовах тісної конвергенції, що призводить до екстраполяції деяких елементів соціального простору сучасного суспільства у простір віртуальний. Так, перетворена особистістю частина соціального і культурного середовища стає частиною й особистості у тому числі. Таким чином, у контексті даного дослідження структурний аналіз суспільства може бути здійснений за допомогою співвіднесення соціального, культурного і особистісного компонентів як елементів цілого.

Специфіка соціокультурного методу в аналізі культурної маргінальності проявляється в інтеграції вимірів людського буття, які є фундаментальними. Культура є важливою складовою суспільного буття, яка відображає культурні потреби суспільства на конкретному історичному етапі. Вона розкриває сутність та характер соціальної життєдіяльності людини та суспільства в цілому. Соціокультурний метод надає змогу дослідити основні вектори ціннісних орієнтації та їх зміни в умовах глобальних трансформаційних

процесів. Зазначимо, що «зростання впливу інформаційно-комунікаційних технологій на життя суспільства і людини, глибокі зміни в моделях соціальної організації та взаємодії у зв'язку з широким поширенням гнучких мережевих структур говорять не тільки про певні трансформаційні процеси в соціальній системі, а й про її здатність до самоорганізації» [147, с. 82]. На відміну від структурного функціоналізму, соціокультурний метод не має ускладнень із інтерпретацією змін досліджуваних об'єктів.

Метод сходження від абстрактного до конкретного дозволив дослідити віртуальну складову трансформацій сучасного суспільства та диференціювати прояви культурної маргінальності у віртуальному просторі. Культурна маргінальність виявляється найбільш здатною до утворення певної основи для цілісного осмислення видозмін у системі ціннісних орієнтацій та культурних норм у мозаїчній та надзвичайно динамічній картини сучасності. Ціннісні орієнтації, що були сформовані під впливом західноєвропейської та американської культурних моделей, протягом другої половини XX століття призвели до виникнення різноманітних концепції нового типу соціального устрою, починаючи від технологічних розробок інфокомунікаційних технологій до ідеологічних та філософських концепцій віртуального простору та віртуальної спільноти, більш важливим для них було набуття нового незвичайного досвіду, зокрема культурного, який дуже важко, а іноді неможливо було отримати поза його межами. Культурна маргінальність виявляється найбільш здатною до утворення деякої основи для цілісності свідомості у сучасній мозаїчній та надзвичайно динамічній картини світу.

Конкретно-історичний метод дозволив показати особливості відтворення культурної маргінальності у соціальному та віртуальному просторі сучасного українського суспільства. Соціальний простір безпосередньо залежить від рівня розвитку наукового пізнання й його застосування у практичній діяльності. Будь-яка картина світу схематизує соціальну реальність, але одночасно вона есплікується у деякі концептуальні

аспекти. Дослідження особливостей культурного сегменту українського суспільства, що відтворений у віртуальному просторі, дозволяє зрозуміти актуальні проблеми культури сучасної України. Таким чином бачимо, що «посилення уваги до явища маргінальної особистості не випадкове. Воно зумовлене роллю, яку відіграють маргінали в сучасному бутті. Часто їх вважають – «дном» суспільного життя. Однак побутує інша думка, за якою маргінальну особистість тлумачать своєрідним авангардом суспільства, провідниками майбутнього, творцями його нових форм і зразків» [50, с. 114]. Для адекватного опису кожного нового етапу розвитку цивілізації, як правило, потрібна розробка певного категоріального апарату. Цей категоріальний апарат виступає свого роду базою, на якій створюється наукова картина світу. Це особливо актуально для виявлення концептуальної сутності віртуального простору як нового соціального явища, що динамічно розвивається. Науковий опис його проявів, накопичення досвіду їх розуміння і можливості прогнозування соціальних наслідків впливу віртуального простору, безумовно, актуалізують тему даного дослідження.

Проаналізовано смисл маргінальності в контексті цілісності феномену соціального буття людини, феномен гуманізації риторики як засобу духовного вдосконалення особистості для переосмислення креативного потенціалу та місця людини в сучасній культурі. Проте, незважаючи на низку суттєвих узагальнень, феномен креативності залишається недостатньо вивченим явищем, особливо в галузях теорії та історії культури, філософії культури, філософської антропології.

Культурна маргінальність аналізується також за допомогою історико-філософського методу, який надає змогу простежити генезу поняття «маргінальність», що може слугувати ключем до коректності його використання у кваліфікаційній роботі. Цей метод фокусує дослідницьку увагу не тільки на цілісності різноманітних видів, форм та проявів культури у соціальному та віртуальному просторі сучасного суспільства, але й дозволяє

виокремити ті фактори, які певним чином впливають на особливості культури та культурної маргінальності в умовах інформаційного суспільства.

Одним з провідних методологічних принципів дослідження є порівняльно-історичний метод, що дозволяє простежити основні етапи становлення та розвитку культури інформаційного суспільства, тобто його культурну динаміку, що постає в єдності та різноманітності культурних форм. Дослідження культурної маргінальності за допомогою цього методу дозволило не тільки приділити значну увагу науковим напрямкам її аналізу, показати позитивні аспекти впливу культурної маргінальності на розвиток культури та мистецтва та особливості сучасного українського досвіду, що долає культурну кризу та соціальну аномію завдяки реалізації віртуальних культурних проєктів. Окреслена проблематика розглядається у наукових роботах Бурегі В., Добролюбської Ю., Кринець Л., Пилипенко В., Скловського І., Халапсіса О.

У кваліфікаційній роботі використана низка підходів, які допомогли визначити сутність та специфіку дослідження культурної маргінальності у соціальному та віртуальному просторі сучасного суспільства.

У рамках аксіологічного підходу проаналізовані цінності та ціннісні орієнтації як невід'ємні складові будь-якої культури. за допомогою даного підходу сфокусовано увагу на зміні ціннісних орієнтацій в період переходу від постмодерну до метамодерну та вплив цих змін на інтенціональну структуру особистості. Аксіологічний підхід, передусім, спрямовує філософське пізнання на аналіз тих культурних потреб, які відповідають ідеалам та імперативам особистості. Цю складову відзначають багато українських дослідників, серед яких відзначимо Арбеніну В., Борінштейна Є., Гедікову Н., Доннікову І., Катаєва С., Ларцева В., Михальченко М., Семашко О., Цибру М. та інших.

За допомогою діяльнісного підходу було проаналізовано види взаємодії індивідів та соціальних груп в умовах маргінальної ситуації, а також роль

культурної маргінальності як чинника впливу на культурне життя суспільства. У даному аспекті культурна маргінальність акцентує увагу на проблемах особистості в умовах соціокультурних змін, які торкаються основ соціального та особистісного буття. Цей тип особистості відображає здатність до адаптації відповідно до змін культурної системи конкретного суспільства та процесу ускладнення соціальної структури. Якщо розглядати природу культурної маргінальності в межах діяльнісного підходу, то можна відзначити її здатність провокувати зміни, здатність підштовхувати маргінального суб'єкта до культурних інновацій. Діяльнісна природа культурної маргінальності криється у властивій свободі, витoki якої можуть бути виявлені в менш жорсткій схильності до підпорядкування ціннісним домінантам конкретного суспільства, оскільки культурна маргінальність характеризується граничністю становища в соціокультурному просторі, або ж, навпаки, приналежністю до двох або більше соціокультурних середовищ одночасно.

Для більш глибокого розуміння підстав культурної маргінальності був використаний культурний підхід, завдяки якому культурна маргінальність може розглядатися в площині стану особистостей або груп людей, поставлених на межі існування різних культур, що беруть участь в їх взаємодії, але не мають можливості ідентифікувати себе із жодною з них. Ґрунтовні праці дослідників культури - Еліаде М. [99], Кемпбела Д. Дж. [76] та інших, аналізують культуру як середовище, що містить міфи, традиції, релігійні вірування які формують світогляд людини, що надалі дозволяє спиратися на певні орієнтири в надзвичайно динамічній та мінливій соціокультурній ситуації, чинник, який допомагає зрозуміти вплив інокультурного середовища на людину. Даний підхід аналізує культурний конфлікт та стан культурної дихотомії як фундамент маргінального світосприйняття. Зазначимо, що важливим для аналізу культури сучасного українського суспільства в умовах воєнного стану саме культурний підхід

надає змогу виявити культурні протиріччя в ситуації, коли культурний простір ускладнений історією народів, що мешкають території України. Культурна складова проаналізована у роботах таких українських дослідників, як Арбеніна В., Борінштейн Є., Гедікова Н., Катаєв С., Ларцев В., Михальченко М., Семашко О., Цибра М. та інші.

Компаративістський підхід надав змогу окреслити основні детермінанти репрезентації культурної маргінальності у віртуальному просторі. Розвиток маргінальних рис цифрової культури як основи життєдіяльності повинні певним чином скластися обставини навколишнього середовища, спровокованого, наприклад, надмірно агресивним примусом до адаптації уніфікованих культурних патернів, як того вимагає глобалізація та американізація як трансформаційні процеси в масштабах світової спільноти. вплив соціального оточення і вимушені зміни в способі життя будуть, безсумнівно, каталізаторами процесу культурної маргінальності у тому числі.

Постмодернізаційний підхід надав можливість розглянути функціонування культурної маргінальності у інформаційному просторі комп'ютерних мереж та роль віртуального простору у запобіганні поглибленню подальшій маргіналізації культурної сфери. Отже, специфічні властивості постмодернізаційного світогляду надають можливість перетворити культурних маргіналів на творців нового креативного мистецтва. Цьому присвячені роботи сучасних вчених Борінштейна Є., Гіденса Е., Фрідмана Д., Енафа М., Лейбовича О., Маркова О., Панаріна О., Павлова О., Пальчинської М., Попкова В., Сибрука Д., Уїлена Ч., Хаустова Д.

Необхідність застосування інформаційного підходу полягає в необхідності осмислення змін, які відбулися в системі образотворчого мистецтва в умовах формування кіберкультури сучасного суспільства, що в кінцевому результаті надасть нам розуміння статусу мистецтва в сучасному цифровому просторі. Дослідження цього статусу ґрунтується на аналізі

технологічно детермінованих змін відповідно до особливостей виробництва, споживання та обігу цифрового мистецтва.

Культурна маргінальність має також індикативну властивість, що дозволяє виокремити можливості та переваги цифрових технологій у сфері культурної життєдіяльності суспільства. Якщо фіксується збільшення маргінальних утворень у соціокультурному полі, то можна стверджувати про неминучі зміни, прискорення динаміки соціуму, яка здатна показати прогрес або регрес суспільства як системи. Тобто культурна маргінальність здатна як викликати соціокультурні зміни, так і бути індикатором стану соціокультурного середовища суспільства. Таким чином, проявляється також специфіка просторової організації культурної маргінальності, яка здатна концентрувати у собі процеси трансформації соціокультурного поля. Вона може також характеризуватись як точка біфуркації в динаміці соціокультурного буття. Слід відмітити, що культурна маргінальність амбівалентна за своєю сутністю, її можна розглядати як явище, що постійно присутнє у будь-якому соціокультурному просторі у якості культурної універсалії. У той самий час, вона містить імпульс змін соціокультурної реальності, що наявні всередині культурного простору і поза ним одночасно.

Висновки до розділу I

Резюмуючи концепції дослідників проблеми культурної маргінальності в історичній ретроспективі, ми можемо охарактеризувати поняття «культурна маргінальність» як певну специфічність різних культурних явищ, що розвиваються поза існуючими соціокультурними традиціями, що не вписуються в домінуючу парадигму мислення. Досить часто культурна маргінальність як соціальне явище оголює парадокси та протиріччя культури, що існує в конкретний історичний період.

Найбільш характерна риса, що визначає природу культурного маргінала – почуття соціальної та культурної дихотомії, конфлікту, коли норми

попередньої культури вже неможливо застосувати в повному обсязі, а нові культурні стандарти ще не прийняті достатньою мірою або ще не сформовані. Такий стан пов'язаний із періодом часткової дезадаптації, що визначається як криза. У результаті особистість опиняється перед кількома еталонними групами з різними вимогами, які одночасно задовільнити неможливо.

Культурна маргінальність розглядається найчастіше як негативне явище, що характеризує периферійний стан маргіналів, хоча деструктивний тип маргінальності не є визначальним. Прогрес, творчі ідеї, конвергенція культур та розширення соціокультурного досвіду відбуваються переважно завдяки виходу за межі усталених культурних традицій. Таким чином, культурна маргінальність є не лише результатом кризи, пов'язаної з періодом адаптації до нового культурного середовища, а й у ряді випадків, необхідним стимулом, умовою соціокультурних змін.

Формування нового типу особистості - культурного маргінала, може бути зумовлена як кризою особистісного буття, так і наслідком соціокультурної кризи, пов'язаного із деформацією системи ціннісних орієнтацій, що домінує у суспільстві. Культурний маргінал у даному випадку розглядається як особистість, що спроможна прийняти культурні виклики.

Під культурною маргінальністю, яка розглядається у роботі як соціальне явище, що має також онтологічний вимір, розуміється розуміється як здатність перебувати на межі культурних норм, наявних у соціальному бутті, яка є результатом ціннісної амбівалентності та веде до нестійкості особистісного буття.

До ХХ століття соціокультурна рефлексія не виокремлювала культурну маргінальність у якості як самостійного напрямку соціальної філософії, розглядаючи його в комплексі загальних проблем суспільного розвитку, то із кількісним зростанням маргінальних груп наукова думка все частіше звертала увагу на специфічність їхньої ролі в суспільстві та культурному житті.

Зазначене актуалізувало необхідність формування різних наукових підходів до їх дослідження.

Умовно порівнюючи американський та європейський наукові напрями у дослідженні культурної маргінальності, можна констатувати, що в першому випадку маргінальність постає, скоріше, як поняття, що характеризує культурні відмінності особистості або соціальної групи, а в другому – з'являється негативна модальність у соціально-економічній характеристиці маргінала як суб'єкта соціокультурних відносин, оскільки ці маргінальні групи підпорядковуються соціальній.

Під впливом соціокультурних трансформацій, які притаманні сучасній техногенній цивілізації у глобальному масштабі, логічним є звернення до аналізу репрезентації культурної маргінальності у віртуальному просторі. Комплексне вивчення культурної маргінальності як соціального явища в його цілісності може стати однією з підстав для аналізу та прогнозування варіантів можливого культурного розвитку техногенної цивілізації, зокрема із урахування розповсюдження цифрового мистецтва та кіберкультури як на локальному, так і на глобальному рівнях. Дані дослідження дуже важливі для культурних систем, що перебувають на стадії трансформацій.

Напрями аналізу культурної маргінальності дозволяють виділити такі особливості та ключові моменти в сукупності наукових досліджень. Соціокультурний напрям аналізує культурну маргінальність як соціальне явище в контексті міграційних процесів, при яких етнічні, релігійні та міграційні фактори зумовлюють маргінальні явища у сфері культури; дезадаптаційний напрям розглядає культурну маргінальність потенційно як один із факторів соціальної дезадаптації, що у ряді випадків призводить до соціальної ексклюзії; у структурному напрямі домінує акцент на вивченні соціально-економічних та політичних причин культурної маргінальності, оскільки він досліджує генезу та наслідки цього соціального явища насамперед для суспільства як соціальної системи; культурна маргінальність

в контексті антропологічного напрямку характеризує специфічність різних культурних процесів та явищ, що розвиваються поза системою культурних правил та норм, що домінують в ту чи іншу епоху. У контексті соціально-філософського аналізу цього явища порушуються питання про простір культурної маргінальності: деякі етичні та естетичні аспекти культурної маргінальності відзначаються у мистецтві (кіно, живописі, художній література та ін.), оскільки культурна маргінальність пропонує, у тому числі, й певний світогляд, й ставлення до особистості як творця культури.

Дослідження інноваційної складової культурної маргінальності потребує також інтро- та екстраспективного напрямів, тому що в описі джерел культурної маргінальності необхідно врахувати особливості взаємодії різноманітних соціальних утворень та особливості взаємодії мікро- та макроструктур між собою, але й внутрішні фактори, такі як особливості свідомості та світогляду індивіда або соціальної групи. В межах діяльнісного напрямку провідною характеристикою культурної маргінальності є її здатність провокувати зміни, здатність підштовхувати маргінального суб'єкта до культурних інновацій. Діяльнісна природа культурної маргінальності криється у властивій свободі, витоки якої можуть бути виявлені в менш жорсткій схильності до підпорядкування ціннісним домінантам конкретного суспільства. У фокусі екзистенційного напрямку дослідження культурної маргінальності тяжіє до її тлумачення як результату екзистенційного порушення цілісності соціокультурних якостей особистості. Прагнення переосмислити існуючу систему соціокультурних норм виникає внаслідок екзистенційної кризи неординарної, маргінальної особистості.

РОЗДІЛ II

КУЛЬТУРНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Проблема розуміння соціального простору у контексті вивчення культурної маргінальності

Проблема розуміння соціального простору є важливою ланкою в дослідженні культурної маргінальності, оскільки він є підґрунтям соціального буття, що піддається цілеспрямованим змінам і конструюванню відповідно до домінуючих соціокультурних норм. Поняття «соціальний простір» було введено в науковий обіг Пітиримом Сорокіним. У картині соціальної дійсності він виділяв властивості, які певним чином співвідносилися з локаціями у просторі фізичному. В наукових розвідках із зазначеної теми слід зазначити праці Ньютона І., Лейбніца Г.-В., Канта І., Моля А., Шпенглера О., Штомпки П., Гіденса Е., Зіммеля Г., Бурдьє. П., Маркузе Г., Бенклера Й., Сильвер Х., Олійник О., Ходус Е., Шабанової Ю. та ін., в яких увага сфокусована на соціальному просторі як на середовищі актуальних можливостей особистості. Віртуальний простір та час аналізується у роботах Кастельса М., Назарчука А., Пальчинської М., Огорокової В. та ін.

Наукові розробки, які аналізують культурну маргінальність як соціальне явище та сприяють її всебічному висвітленню у сучасному дискурсі, повинні враховувати сучасний соціокультурний контекст. Необхідність переосмислення видозмін культури у соціальному просторі сучасного суспільства стала особливо актуальною в умовах таких трансформаційних процесів, як глобалізація, технізація, інформатизація, віртуалізація, які притаманні суспільстві у глобальних масштабах. Культура у соціальному просторі сучасного суспільства знайшла відображення у роботах таких

вчених, як Бауман З., Айсерман М., Казин М., Кроербер А., Леви П., Печей А., Атаманюк З., Гуменюк Т., Херчанівська П., Козак Ю., Тоффлер Е., Кастельс М., Дракер П., Турен А., Белл Д., Швейцер А., Маркузе Г., Атаманюк З., Бачинська І., Борінштейн Є., Пальчинська М. та інші. У цих наукових працях ми бачимо докладний аналіз тих суспільних елементів, які підсилюють або послаблюють інтенсифікацію маргінальних процесів. Внаслідок надмірної технологічності сучасної цивілізації виникає суперечність між матеріальними та духовними сегментами культури, яка була описана ще в роботах Швейцера А. Він зазначав фатальність більш прискореного розвитку матеріальної складової, ніж духовної, для культури та людства. Збереження та розвиток особистості як біосоціального феномену є найважливішою проблемою культури, яка стоїть в центрі уваги сучасного суспільства. Її позначають як антропологічну кризу, яка виникає внаслідок ускладнення умов соціального буття, що викликає до життя такі явища, як культурна маргінальність зокрема. Ці явища роблять норми домінуючої культури чужими її духовній природі. Чим сильніший вплив вона має на суспільство, тим більшою мірою можемо прогнозувати виникнення соціокультурної кризи, що радикально змінює людське життя та має суперечливі наслідки для подальшого розвитку цивілізації. У якості прикладу наведемо вислів Маркузе Г., який зазначив, що поява «одномірної людини» як продукту масової культури є маркером культурної кризи техногенної цивілізації та суспільства споживання.

Апелюючи до особливостей сучасного суспільства зазначимо, що віртуальний простір є його невід'ємною складовою. Концепції, висвітлені у роботах Барда О., Борінштейна Є., Дапени-Треттер А., Кардинала Р., Глимхера М., Холінгера Д.А., Тевоза М., Мароді М., Гізи-Полещук А., Йолеса М., Зодерквіста Я., Бодріяра Ж., Дельоза Ж., Хасана І., Пальчинської М., Огорокової В. та інших дозволяють дослідити філософію культурної маргінальності, виокремити особливості її прояву у соціальному просторі

сучасного суспільства та її репрезентації у просторі віртуальному, який продукується інфокомунікаційними технологіями. Під впливом масштабного впровадження інформаційних технологій формується новий тип культури – цифрова культура, що корелює з реаліями видозмін у соціальному просторі та несе відбиток ідеології постмодернізму і постгуманізму. Підкреслимо, що технізація суспільної життєдіяльності має високий дегуманізуючий і посткультурний потенціал, якщо визначати культуру як міру олюднення світу.

Аналізуючи культурну маргінальність як соціальне явище, зазначимо, що вона формується у соціальному просторі конкретного суспільства. В контексті даного дослідження під соціальним простором розуміємо «відтворення певної системи соціокультурних відносин та результатів культурної діяльності в процесі соціальної взаємодії» (визначення автора). В основі проявів культурної маргінальності у соціальному просторі лежить самість як квінтесенція особистості: «З позиції соціальної філософії маргіналізація може бути визначена як процес розпаду культурних норм, що раніше домінували, та цінностей, а також зародження нових, процес зміни суб'єктом однієї культурної традиції та способу життя на іншу. Маргінальність – результат цього процесу; це специфічне ставлення індивіда чи соціальної групи до існуючого суспільного устрою, певних соціальних спільнот, що виникає внаслідок гранічного, проміжного стану, у якому опиняється індивід і суспільство загалом. Поняття маргінальності виражає момент трансформативного перетворення, що «відображає собою і в собі суперечливість розвитку системи, що організується, процесу одночасного руйнування і творення» [69, с. 38].

Культурний простір є невід'ємною складовою простору соціального та у контексті аналізу культурної маргінальності є провідним до розуміння її проявів у сучасному суспільстві. Він може бути визначений як одна з форм втілення культури як складної динамічної система, яка постійно змінюється, оскільки, з одного боку, вона сама виробляє нові цінності, знаки і символи, а з

іншого – наповнюється, взаємозбагачується надбаннями інших культур. Чим більш відкритим є культурний простір, тим більше він стимулює до культурних інновацій, реального діалогу та полілогу культур. Водночас це питання розкриває важливість соціальної комунікації відповідно до структури соціального простору суспільства, позаяк сама культура є наслідком інтеракцій людей, які спільно розбудовують і покращують умови свого існування у межах відповідних територіально-просторових кордонів. Вважаємо слушним вислів засновника структурної антропології К. Леві-Строса ще в середині ХХ ст., що у соціальних науках відбудеться «коперникова революція», відповідно до якої суспільство в цілому буде інтерпретуватися через використання теорії комунікації [129, с. 95]. Аналізуючи культурний простір крізь призму техно-інформаційного контексту, особливу увагу звернемо на вплив інформатизації та віртуалізації як глобальних процесів у сучасному суспільстві, відповідно до яких суспільство розуміється як мережа комунікацій, що створюють додаткові можливості для самоопису суспільства і його самовідтворення.

Говорячи про поняття «культурний простір», погоджуємося із визначенням Олійник О. про те, що «це складний динамічний багатофункціональний часово-просторовий континуум, основним структурним і системоформуючим складником якого є діяльність людини на матеріальному, фізичному та духовному рівнях. Тому це не абстрактна категорія, а життєвий простір існування людини, наповнений, окрім матеріальних, й артефактами ментально-психічного характеру, які викликають певні емоційні переживання та відчуття» [27, с. 171]. відповідно до цієї точки зору, сучасне суспільство постає як відповідне культурне і комунікативне середовище існування людини.

Апелюючи до одного із видатних дослідників культури О. Шпенглера зазначимо, що соціальний простір як місце відтворення культури стає одним із головних методологічних інструментів для розуміння сутності культури,

стає, відповідно до його визначення, «знаком і виразом самого життя, найпершим і найпотужнішим з усіх її символів» [169, с. 36]. Тим самим, просторовість у трактуванні Шпенглера перетворюється в об'єктивний критерій розвитку людини. Дуалізм душі та світу знаходить вираз через опозицію суб'єкта і об'єкта. Її Шпенглер називав елементарною структурою, неприпустимою понятійному розчленуванню і вважав, що суб'єкт і об'єкт постійно співіснують один з одним, виступаючи як цілісна єдність: «Усі мікрокосмічні істоти, незмінно, знову і знову утворюють живі масові єдності, істоти більш високого порядку, повільно дозрівають або утворюються раптово, з усіма почуттями і пристрастями одиничної істоти...» [169, с. 22].

Автор теорії мозаїчної культури Абрахам Моля характеризує культурний простір як протяжність, в якій поширюється і функціонує культурна інформація, і виокремлює в ньому кілька рівнів:

- 1) перший рівень це т.зв. «пам'ять світу» – вся інформація, накопичена людством протягом історії;
- 2) на другому рівні культура колективу, соціальної групи, суспільства;
- 3) третій рівень це культура окремого індивіда [143, с. 73].

Отже, у концепції А. Моля культурний простір – це комунікативний процес, в якому забезпечено передачу знань від колективного рівня до індивідуального.

У межах феноменологічної методології, Юрген Габермас розуміє міжособистісні інтеракції як інструмент реалізації практичних інтересів людей, як спосіб емансипації, вивільнення від економічних, політичних та інших впливів, що спотворюють комунікації і відіграють латентну роль примусу. У своїй теорії комунікативної дії він протиставив цілераціональну та комунікативну поведінку людини [72, с. 39]. Тобто розуміння культури у соціальному просторі суспільства, на його думку, корелює із її смисловим змістом.

Одним з найважливіших дослідницьких ракурсів соціального й культурного простору суспільства, відповідно до теорії Юрія Лотмана, є комунікація та комунікативний контекст культури як форми суспільного буття. Відповідно до інтерпретації Лотмана, комунікативний акт стає «реалізацією ставлення «Я до «Іншого» в рамках соціальності» [132, с. 54.]. У той самий час комунікативні процеси конкретизуються залежно від того чи іншого етнокультурного контексту чи галузі культури. Важливим є питання, наскільки міжкультурне спілкування зачіпає чи змінює світогляд кожного учасника міжкультурного діалогу.

Визначаючи поняття «культура», ми долучаємося до думки Копієвської О., що «її трактування як особливої програми соціальної поведінки, взаємодії та комунікації людей, що задає цій взаємодії упорядкованого і конструктивного характеру і забезпечує цю сферу соціально-культурного життя продуктами спеціальної діяльності, що визначається як «символічне виробництво», в його інтелектуальних, мистецьких, релігійних, етнографічних та інших формах» [14, с. 149]. Спираючись на це визначення, бачимо роль культурної маргінальності як інструменту відтворення певного світогляду та реалізації культурних потреб особистості або соціальної групи, які відрізняються від норм домінуючої культури.

Позначаючи культуру як складну знаково-символічну систему, яка за допомогою спеціальних програм диктує певну модель поведінки людині, знакові системи, які існують в культурі та визначаються як домінуючі, Бенклер Й., вважає основою культурного простору яке має своє власне буття та впливає на патерни людської поведінки: «Навіть найпростіше інтуїтивне уявлення про те, що таке культура, інтерпретувало б її як загальну структуру, як результат соціального процесу, що передує будь-якому індивідові та частково структурує його» [70, с. 273]. Тобто концептуальний конструкт соціального простору суспільства та культури, культурна маргінальність є суб'єктивним баченням та інтерпретацією моральних норм, культурних

цінностей та соціальної поведінки, які конкретні особистості або групи бажають втілити у соціальне буття та являють собою інколи «...наслідки небажаних культурних змін» [151, с. 6]. Аналіз культурної маргінальності у цьому контексті має на увазі під собою, що дана проблема викликана, перш за все, певними соціальними процесами. Багато в чому результати цього аналізу залежать від того, відповідно до якого критерію ми розглядаємо прояви культурної маргінальності у соціальному просторі конкретного суспільства, її осмислення та розумінні у царині соціальної філософії.

Відповідно до обраної теми кваліфікаційної роботи вважаємо більш доречним аналіз культурної маргінальності саме у якості соціального явища, крізь призму її концептуальної сутності та проявів саме у соціальному просторі, оскільки цей дослідницький кут зору дає змогу виявити ті культурні потреби, які мають певні суспільні групи, у тому числі маргінальні. Тоді ми максимально наближаємося до розуміння ролі та завдання, яке виконує вона у соціальному просторі: «Культурні цінності визначили те, що бажано у суспільстві, та пов'язані з основними напрямками соціальної координації, такими як відносини з владою; відносини між людиною та суспільством; поняття мужності та жіночності; конфлікти та їх вирішення, і навіть поняття часу. Культурні норми постулюють, які ситуації є прийнятими у суспільстві та які можливості їх вирішення допустимими засобами існують» [151, с. 6].

Окреслимо значущість пізнання специфіки культурної маргінальності. Георг Зімел розкриває механізми формування маргінальних утворень у суспільстві, «соціальні статуси, існуючі у соціальній структурі суспільства або долучають особистість до суспільної взаємодії, або залишають його поза суспільством» [167, с. 374]. Таким чином, виділяємо ще одну дуже важливу, на наш погляд, сторону культурної маргінальності – вона являє собою один із проявів відчуження особистості в умовах дегуманізації суспільства. Тобто це одна із можливих реакцій відчуження людини від громадських інститутів, культури, моралі. Кожна людина виконує у суспільстві певні функції та у разі

неможливості їх виконання особистість або виключається з суспільства, або сама перестає себе ідентифікувати із цим суспільством. Внаслідок такого відчуження відбувається формування маргінальної особистості. Ця особистість, залежно від умов, у яких перебуває, та від суб'єктивних ціннісно-нормативних установок, сприяє або вдосконаленню суспільства, або його деградації. Оскільки відчуження об'єктивно за змістом і суб'єктивно за переживанням, результатом такого стану можуть бути самотність, безсилля, відмова від загальноприйнятих цінностей, прийняття моделей поведінки, які не схвалюються суспільством. В умовах перехідного періоду, періоду інтенсивних соціокультурних трансформацій, відчуження відтворюється завдяки створенню негуманних, замкнутих структур із жорсткою соціальною обумовленістю існування або через розвиток таких соціальних утворень, у яких індивід атомізований та протиставлений усьому навколишньому світу. Такий стан суспільства сприяє подальшому процесу маргіналізації та посиленню маргінальних течій у культурі зокрема як засобу адаптації до умов соціального буття.

Культурна маргінальність також, відповідно до визначення Еміля Дюркгейма, корелює із поняттям «аномії», тобто «станом «безнормальності» чи «дерегулювання»» [141, с. 120], яке визначає втрати ціннісних орієнтирів та норм, що викликається певними соціальними умовами та соціокультурними процесами у суспільстві: «Глибокі зміни відбулися, і за короткий час, у структурі наших спільнот; ...мораль, що відповідає цьому соціальному типу, регресувала.... Наша віра похитнулася; традиція втратила своє панування; індивідуальне судження звільнилося від колективного судження. Але, з іншого боку, функції, які були роз'єднані під час бурі, не встигли пристосуватися один до одного, нове життя, яке виникло раптово, не могло бути повністю організовано...» [163, с. 689]. Аномія формує передумови для виникнення маргінальності у різних суспільних сферах,

зокрема у культурі, оскільки ці процеси ведуть до виникнення соціальних явищ, сутність яких показує теорія маргінальності.

Як вже було зазначено вище, одним із критеріїв культурної маргінальності є стан нормативно-ціннісної невизначеності індивіда, що знаходиться в проміжному положенні між різними культурами. Маргінал на індивідуальному рівні здійснює перехід від нормативно-ціннісної системи однієї групи до нормативно-ціннісної системи іншої соціальної групи, і на певний проміжок часу виявляється у стані невизначеності: «Індивідуалізація цілей та цінностей є одним із основних джерел конфлікту. Аномія – це концепція, яка дозволяє характеризувати суспільства та індивідів» [163, с. 690]. Таким чином, поняття маргінальності Дюркгейм відносить до становища індивіда чи групи у нормативно-ціннісній системі. При цьому стан маргінальності як нормативно-ціннісної розрегульованості може виникати внаслідок аномічного стану суспільства, тому породжуючи систематичні відхилення соціальних норм, готує і прискорює зміни у суспільстві.

Роберт Мертон, продовжуючи розробку теорії аномії, розглядав її з позиції конфлікту норм у культурі, який є результатом неузгодженості, конфлікту між різними елементами ціннісно-нормативної системи суспільства, між культурно визначеними загальними цілями та легітимними засобами їх досягнення [140, с. 678]. Аномія є наслідком процесів, що відбуваються у соціальній структурі, яка стримує індивідів, які мають різні цілі та цінності, регламентуючи в такий спосіб зразки соціальної поведінки. Мертон розглядав різні типи поведінки людей в умовах аномічного суспільства, серед яких конформність, ритуалізм, інновація, ретритизм та заколот [140, с. 674]. Так, наприклад, інновація полягає у використанні інституційно заборонених засобів досягнення багатства і влади, спонукаючи індивідів до поведінки, що відхиляється; ретритизм як спосіб пристосування передбачає, що індивіди перебувають у суспільстві, але не належать до нього.

Як вже було зазначено, аномія призводить до неузгодженості цінностей, змішання ідеалів, порушення системи регулювання та контролю у суспільстві. В результаті збільшується чисельність маргіналів, діяльність яких носить найчастіше деструктивний характер по відношенню до суспільства та культурних цінностей, що домінують.

На думку Мартіна Гайдеггера, однією з ознак маргінальності, зокрема культурної, у соціальному просторі є нігілізм. Нігілістичне ставлення до існуючої соціальної дійсності вказує на те, що ця система не відповідає повністю культурно-історичним вимогам та реаліям часу. У той же час його поява вказує на той факт, що якісь зміни в соціальному організмі вже назрівають і незабаром відбудуться: «Прихід у світ граничної форми песимізму, справжнього нігілізму може у певних обставинах виявитися ознакою різкого та істотного зростання, переходу в нові умови існування» [112, с. 91].

Аналізуючи відтворення маргінальності у соціальному просторі суспільства, Жиль Делез і Фелікс Гваттари висунули теорію «детериторіалізації», відповідно до якої первинний соціальний простір був «детериторіалізованим» [85, с. 31], тобто це поняття виникає одночасно із виникненням держави та суспільства. На першій, «детериторіальній» стадії одинак виступав представником суспільного початку. Друга стадія витіснила «представника бажання, замінивши його аскетизмом територіальних структур» [142, с. 14], який був вимушений існувати на граничних, маргінальних просторах та став маргіналом за власним бажанням. На третій стадії знову з'являється можливість детериторіалізації на тлі загального занепаду суспільного укладу, оскільки тут відбувається просторова фрагментація світу. Для цієї стадії характерна вимушеність блукань граничними лініями: відбувається маргіналізація цілих соціальних груп, що втрачають своє місце в суспільній ієрархії.

Вони говорять про інтелектуалів, які, почуваючи себе виключеними з основних структур суспільства, починають набувати номадичного, тобто маргінального для даного суспільства становища. Делез та Гваттарі використовують поняття «гладкий простір», під яким розуміють «простір найменших відхилень, у якому немає однорідності. Це простір контакту, а не візуальний простір» [85, с. 34]. Саме такий простір створює найбільш сприятливі умови для маргінальності. Тобто тут представлений мігрант-варвар, який руйнує усталені культурні норми та цінності. Таким чином, в цій концепції поняття маргінальності є постійним, оскільки зміна світогляду на межі соціальних структур виникає на різних рівнях.

У теорії культурної маргінальності Мільтона Голдберга маргінальність не тотожна аномії, оскільки не завжди маргінальна особистість відчуває внутрішній розлад та соціальне відчуження. На думку Голдберга, можна говорити про відмінність маргінальності від аномії в тому випадку, якщо маргінал «пристосований до свого існування на межі двох культур з дитинства, якщо він поділяє спосіб існування і висловлює готовність пристосовуватися до більшості у своїй первинній групі, якщо все своє життя він брав активну участь у громадській діяльності, в яку були залучені також інші «маргінальні індивіди»» [104, с.53]. Апелюючи до Аарона Антоновскі А. зазначимо, якщо маргінальні ситуації не ставлять перешкод до виконання сподівань та бажань індивіда, не призводять до фрустрацій, тоді особистість є «...учасником маргінальної культури, кожна деталь якої так само реальна та повноцінна для нього, як немаргінальна культура для немаргінальної особистості» [57, с. 59.]. Стан маргінальності виникає тоді, коли індивід на якийсь час перебуває в проміжному положенні між культурними спільнотами, залишивши одну статусну позицію та не має ще змоги усталити свої статусні позиції в іншій. В результаті інтенсивної низхідної соціальної мобільності індивід може бути взагалі витіснений за межі соціальної структури, опинившись на соціальній периферії поза системою суспільних зв'язків.

Таким чином, індивід втрачає колишній соціальний статус, набуваючи статусу маргінального, який визначається його проміжним становищем.

Аналізуючи взаємозв'язок маргінальності та аномії як стану соціального простору українського суспільства, Ходус Е. висловлює думку, що «аномія – результат протиріч у соціальній структурі суспільства, а соціальна аномія в українському суспільстві – наслідок змін, що сталися у різних вимірах соціокультурного поля ...» [53, с. 72]. У даному дослідницькому ракурсі маргінальність є формою аномії; маргінальний статус індивіда, його невключеність до соціальної структури, яка перешкоджає реалізації життєвої програми маргінальної особистості, а може і, навпаки, змусити його рухатися вперед у пошуках втраченої ідентичності. У цілому аномію можна охарактеризувати як ізоляцію особистості від суспільства, втрату нею соціальних зв'язків внаслідок відчуження від системи соціальної взаємодії, яка ґрунтується на певних соціальних, культурних, правових та інших принципах. Аномія призводить до кризи ідентифікації, а вона, у свою чергу, є причиною маргінальності.

Культурна маргінальність в контексті її відтворення у соціальному просторі являє собою простір на межі не тільки різних культурних традицій, а ще й на межі традицій та інновацій, які є невід'ємним атрибутом соціального буття та культурного розвитку: «Маргінальність завжди виявляє себе у світі через рух, зумовлюючи якісні зміни внутрішніх і зовнішніх параметрів організації свідомості, чи то у сфері соціального, культурного, етнічного характеру тощо. Це передбачає наявність у феномена маргінальності низки суттєвих особливостей (розрізень), які проєктуються у світ через людину. Тож, сутнісна природа маргінальності – час, засобом якого вона стає у свідомості і соціальному світі, причому час безперервний у своїй тотальності й текучості (постійно перехідний)» [20, с. 56]. Зміни, підґрунтям яких є культурна маргінальність, породжують у соціальному просторі суспільства нові культурні утворення, які, у свою чергу, зазнають такого ж

процесу зміни у разі їх невідповідності реаліям конкретно-історичному розвитку суспільства. Необхідність та значущість культурної маргінальності у соціальному просторі виявляється у тому, що вона – обов'язкова умова соціальних змін.

Культурна маргінальність як соціальне явище не повинна бути зведена лише до проблеми існування індивіда чи групи на межі двох або більше соціальних структур даного соціуму та локалізації культурної маргінальності в рамках певних субкультур або контркультур (що було характерно для соціологічного підходу до маргінальності). Таке визначення не повної мірою висвітлює сутність цього соціального явища, роблячи його характеристикою переважно носіїв девіантної поведінки, а об'єктом аналізу – лише маргінальні соціальні групи. Саме в контексті досліджень соціального простору культурна маргінальність дозволяє зрозуміти роль культурних маргіналів у розвитку суспільства, які спричиняють появу витоків нових форм буття та нових форм соціальної організації.

В соціальному просторі сучасного суспільства співіснують різні типи культур: традиційні та інноваційні, що відрізняються одна від одної картиною світу. В ідеалі процеси глобалізації спрямовані на створення єдиного культурного простору, заснованого на принципах мирного співіснування та взаємодії місцевих культур. Однак відмінності в ідеологічному обґрунтуванні навколишнього світу між народами дуже ускладнюють таку співпрацю, призводячи до різного сприйняття та оцінка однієї й тієї ж події представниками різних культур. Тому для створення цілісності суспільства стають важливі соціокультурні чинники.

Суспільство як надскладна відкрита система має одну з найважливіших якостей - здатність до розвитку та змін. Виникає питання щодо причини змін, щодо особливості протікання соціокультурної динаміки, як у локальному, так і глобальному масштабах. Саме тому культурна маргінальність як соціальне явище, на наш погляд, містить латентні потенції, що спонукають

соціокультурні зміни: «У сучасному «суспільстві споживання» та Інтернету особистісне соціальне зростання деактуалізується акцентом на матеріальних цінностях, що породжує масову людину-маргінала. Така людина існує на рівні буденного буття, що по суті своїй є безособовим буттям» [20, с. 56]. Тобто культурних маргіналів можна розглядати як особистостей, які перебувають у творчому процесі реформування самих себе, своєї сутності та свідомості, а також соціокультурної дійсності. Отже, можна назвати серед позитивних його властивостей креативну складову. Необхідно зазначити, що вона притаманна як маргінальним особистостям і групам, а й маргінальному простору як зоні неприналежності.

Сама природа культурної маргінальності релятивна, витoki креативності та перетворюючого потенціалу містяться у діалектичній єдності відчуження та самореалізації і саме опозиційність по відношенню до усталених ціннісних домінант сприяє інноваціям у культурній сфері. Крім того, культурна маргінальність є певним індикатором стану соціокультурного середовища, а саме чисельність маргінальних груп свідчить про динаміку соціального простору, про його спроможність до соціокультурних змін.

Амбівалентність культурної маргінальності проявляється в тому, що вона є елементом, що постійно присутній в соціальному просторі і одночасно вона знаходиться як би і поза ним, продукуючи нове, інше сприйняття соціальної дійсності та усталених культурних норм. Саме тому культурна маргінальність у соціальному просторі постає перед нами, як явище відмінне від домінуючих культурних стандартів та конструктів соціального буття: «...інше саме по собі є інше по відношенню до самого себе і, отже, інше самого себе, таким чином інше іншого - отже, цілком нерівне всередині себе, що заперечує себе, що змінюється» [111, с. 122]. Цей вислів Г. В. Ф. Гегеля, на наш погляд, досить точно ілюструє сутність культурної маргінальності як соціального явища. Культурна маргінальність, маючи суперечливу, мінливу природу, завжди породжувала неоднозначні тлумачення своєї сутності щодо її

концептуальної сутності як явища соціальної дійсності. Саме тому аналізуючи проблему культурної маргінальності, ми зустрічаємося з діалектичною опозицією «стійкість – мінливість». Такі риси культурної маргінальності багато в чому обумовлюються тим, що вона базується на передумові до розуміння та усвідомлення самого факту трансформації як необхідної умови існування культури: «Змінюється культурна парадигма та світогляд людства... Так, наприклад, у контексті естетики на зміну модерному мистецтву, яке звільняється від критеріїв та канонів, але зберігає культурний код, приходить постмодерне мистецтво, у якому володарюють («істина, яка приховує, що її не існує») і «метастази» культурних кодів» [20, с. 59].

Таким чином, у конституюванні соціального простору культурна маргінальність як елемент соціального буття виокремлює вектори соціокультурних перетворень. У цьому ракурсі ми бачимо культурну маргінальність як у цілісності, так і в окремих моментах її буттєвого прояву у соціальному просторі суспільства. Апелюючи до Зімеля Г., зазначимо, що у даному ракурсі культурна маргінальність «...має здатність проходити через нескінченну кількість форм, а та сама форма може реалізуватися в нескінченній безлічі явищ буття. Простір і час соціальної реальності своєю сутнісною явленістю у світі неоднорідно і є різноманітним континуумом» [167, с. 381]. Виникнення межі між загальноприйнятими нормами культури та культурною маргінальністю пов'язано із дискретністю простору та часу, що дозволяє створити у соціальному просторі певне маргінальне поле.

Культурна маргінальність інтерпретується як одна з якостей перехідного стану, що позбавлена своєї буттєвої самостійності. Усі її ознаки досить невизначені, двоїсті та амбівалентні. Тут ми зустрічаємося із особливим елементом культурного простору, виділеним та універсалізованим у просторі соціальному. Отже, культурна маргінальність у соціальному просторі безпосередньо пов'язана з питанням розширення правил, норм, стандартів культури, що домінує, тому без чіткого розуміння статусу цієї межі не можна

перейти до ґрунтового аналізу природи культурної маргінальності та її проявів у соціальному просторі. Ця межа дає якісний поштовх до появи нових культурних продуктів, маргінальних за своєю сутністю, а згодом до зміни структурної форми та змісту самої культури як елементу соціального простору.

Зазначимо, що маргінальність, зокрема культурна, у соціальному просторі здатна проявлятися по-різному: в одному випадку, маргінальність конституює себе у якості ідеї (відповідно до концепції Платона), вона може бути проявлена за допомогою буття відповідно до М. Гайдегера або екзистенції за визначенням К. Ясперса. При цьому культурна маргінальність у соціальному просторі не статична, а динамічна, отже у випадку усталення маргінальних цінностей вона втрачає свій статус та із часом стає частиною культурного простору суспільства. Ця сукупність якостей культурної маргінальності розкриває основи її буття, її екзистенцію. Культурна маргінальність, будучи невід'ємною складовою культурного простору, культури та соціального буття взагалі, притаманна суспільству на протязі всієї його еволюції.

Завершуючи розгляд даної теми, зазначимо, що саме особливості соціального простору зумовлюють специфіку відтворення культури та відображають специфіку культурної діяльності соціальних груп. Таким чином, техно-інформаційна спрямованість сучасного суспільства накладає свій відбиток на особливості культури та зумовлює відмінність проявів культурної маргінальності, що більш детально буде проаналізовано у наступному підрозділі.

2.2. Культура у соціальному просторі сучасного суспільства

Необхідність детального розгляду культури сучасного суспільства, яке вважається інформаційним, або вже навіть постінформаційним, обумовлена, насамперед, важливістю ролі культури як структурного елементу будь-якого

суспільства на протязі всього періоду існування людської цивілізації. З одного боку, вона постає у якості результатів суспільної діяльності, з другого – культура є регулятором цієї діяльності, формуючи певну систему норм та цінностей. Тому культура є фундаментом суспільного буття, на який нашаровуються закономірності цивілізаційного процесу та особливості соціального простору конкретного суспільства. Вона розкриває сутність та характер соціальної життєдіяльності людини та суспільства в цілому. Тому людина є центром культури, її субстратом, без якого вона не існує. Отже, культура фіксується через реальну соціальну діяльність та її результати, тобто через буття суб'єктів культурної взаємодії у соціальному просторі суспільства. Процес відображення внутрішнього та зовнішнього світу людини у культурі викликаний тим, що люди створюють соціальний простір у тому числі за допомогою знаків і символів. Конструювання соціального простору сучасного суспільства неможливе без урахування специфіки трансформаційних процесів, притаманних суспільству у глобальному масштабі під впливом яких склалися нові форми культурного відтворення, які внесли кардинальні зміни в сучасну культуру.

Культура є базовою якісною характеристикою певного рівня розвитку суспільства. Культурний плюралізм та різноманітність прояву культурних продуктів призводить до необхідності діалогу як інструменту прийняття іншого світогляду та світосприйняття. Наприклад, В. Біблер у пошуку логіки культури, своєрідно розвиваючи ідеї Бубера М. і Бахтіна М., виходить на ідею діалогіки (яка розуміється їм одночасно як логіка парадоксів), що виявляється «логікою, яка творить» [51, с. 90], через логіку спілкування, зіткнення та суперечки мінімум двох радикально різних культур (зокрема у єдиній особистості, у внутрішньому діалозі). Таким чином, культура є механізмом, що визначає «можливість та напрямок розвитку людини в рамках системи норм та правил, що притаманні суспільству» [6, с. 133].

Невипадково проблеми розвитку культури та вплив на неї різних чинників – природи, техніки, політичного, соціально-економічного та інших факторів є однією з вічних проблем рефлексії соціальної філософії. Враховуючи реалії сьогодення, у даному підрозділі акцентуємо увагу на проблемі впливу на культуру технологій, зокрема інформаційних, що бурхливо розвиваються та впроваджуються в усі сфери життєдіяльності суспільства. Відзначаючи тісну конвергенцію культури та техніки, зазначимо, що технізація сучасного суспільства у глобальному масштабі призводить до «невідповідності між створеною людиною дійсністю та тим, як вона її сприймає» [108, с. 234].

Звертаючись до проблеми культури у соціальному просторі, слід зазначити, що згідно Сорокіну П., соціальний простір являє собою геометричну структуру соціальних відносин: «У даному контексті визначення положення об'єкта в соціальному просторі зводилося до визначення взаємовідносин з іншими соціальними явищами: ...визначити положення людини або будь-якого соціального явища в соціальному просторі означає визначення його (їх) відношення до інших людей та інших соціальних явищ» [168, с. 297]. Акцентуємо увагу на тому, що відповідно до його концепції, соціальний простір наповнений культурним вмістом.

Як вже було зазначено, соціальний простір також формується як взаємозв'язок, який встановлюється між людиною та соціальним буттям. Виявлення специфічних властивостей соціального простору дозволяє виявити загальні соціальні характеристики людської життєдіяльності її автономність, свободу, екзистенційні конструкти та інші складові. Культурний простір є невід'ємною складовою простору соціального та у контексті аналізу культурної маргінальності є ключовим інструментом до розуміння її проявів у різних видах культурної діяльності. Зокрема, відповідно до контексту даного дослідження, в умовах віртуалізації суспільства, саме відтворення видів культурної діяльності у віртуальному

просторі, значно розширює межі усталених культурних норм та спонукає до переосмислення статусу віртуальних витворів мистецтва. Віртуальний простір може бути визначений як один з просторів втілення культури як складної динамічної система, яка постійно змінюється, оскільки, з одного боку, вона сама виробляє нові цінності, знаки і символи, а з іншого – наповнюється, взаємозбагачується надбаннями інших культур. Чим більш відкритим є культурний простір, тим більше він стимулює до культурних інновацій та конвергенції різних культурних традицій.

Глибинні механізми формування морфології культури, в результаті чого простір стає «знаком і виразом самого життя, найпершим і найпотужнішим з усіх її символів» [169, с. 36] знаходимо у роботах О. Шпенглера. Він наполягав на існуванні для людини внутрішнього та зовнішнього світів, що втілені в поняттях душа та світ. У формуванні цієї опозиції Шпенглер виявляє градації, відповідні рівням розвитку духовності. Тим самим, просторовість у трактуванні Шпенглера перетворюється в об'єктивний критерій розвитку людини та суспільства. Особистість безперервно взаємодіє із соціальним простором, у результаті чого відбуваються взаємообумовлені зміни: «Оточені й пронизані всією сукупністю відносин між людьми, ми живемо не тільки у світі фізичному ... Ця реальність утворює для нас особливий світ – світ історії, політики, побуту, духовної культури – на відміну від усього світу природи» [100, с. 173].

Потреба у специфічному соціальному просторово-часовому узагальненні виражена в концепції мережевого суспільства М. Кастельса [78, с. 37], в якій суспільство ототожнюється із соціальною структурою та зводиться до трьох загальних компонентів: простору, часу, технології. Зміна уявлень про простір і час в інформаційному суспільстві пов'язана передусім з тим, що новітні інформаційні технології, зокрема комп'ютерні, безмежно розширили життєвий простір людини.

Необхідність осмислення культури у соціальному просторі сучасного суспільства стала особливо актуальною в умовах інформатизації суспільства як глобального соціокультурного процесу. Оголоювалися суперечності між динамічним темпом інформатизації, що вимагають прогресивної культури, та традиційними установками існуючого культурного потенціалу суспільства. Це призвело до кардинальної зміни колишніх культурних орієнтирів, до трансформації культури: «....трансформована культура потребує мутації суспільної думки та, відповідно, політичної дії. Сучасне поєднання культури XXI століття та суспільства, ще зануреного у XX століття, не може довго продовжуватися» [175, с. 9]. Культура у соціальному просторі інформаційного суспільства відображає і висловлює складні процеси, що відбуваються в суспільстві у зв'язку з інформатизацією як глобальним трансформаційним процесом, перетворення на економічне, соціально-політичне і духовне життя. Поєднання культурних традицій та культурних інновацій визначає дуже складний комплекс змісту та структури культури сучасного суспільства.

Разом з тим, стало очевидним, що інформатизація бере свій початок саме у сфері культури та спричиняє якісні зміни, насамперед, саме у культурній сфері. Цілком природно, що стрімкі процеси інформатизації суспільства, настання інформаційної епохи супроводжується формуванням культури, що відмінна за змістом і функціями, які вона виконує, від культури попередніх епох: «Стара концепція культури виходить з наступності, сучасна – на різноманітті; старою цінністю була традиція, сучасний ідеал – синкретизм» [66, с. 264]. Сучасна культура значно більшою мірою залежить від поширення інформації, ніж усі попередні: «Сучасна культура обумовлена не лише мистецтвом та філософією, але наукою та технікою» [13, с. 256]. Стан сучасного культурного простору, його динаміка багато в чому визначаються технологічним мультимедійним простором, який продукують комп'ютерні мережі. Більшість сучасних науковців, які досліджують зміни, що привносяться технологіями в наше життя, відзначають, що зростання,

накопичення знання та інформації в XX і XXI століттях носить експоненційний характер.

У результаті під впливом інформаційних технологій та інших атрибутів епохи, становлення якої зараз відбувається у глобальному масштабі, формується новий тип культури, що корелює з реаліями тих видозмін, що притаманні соціальному простору сучасного суспільства. Поступово процес аналізу цих змін оформився спочатку у концепцію інформаційного, а згодом постінформаційного суспільства. Відповідно до думки деяких дослідників, в суспільстві у трансформаціях, яким піддається сучасне суспільство, культура несе відбиток ідеології постмодернізму і постгуманізму. Соціально-культурні аспекти цього процесу практично ігнорувалися, що призвело до виникнення цілої низки проблем: падіння загального культурного та освітнього рівня, соціальної аномії тощо: «У сучасному «суспільстві споживання» особистісне соціальне зростання деактуалізується акцентом на матеріальних цінностях, що породжує масову людину-маргінала та споживача» [21, с. 27].

Завдяки надмірній технологічності сучасної культури виникає суперечність між матеріальними та духовними культурними сегментами, яка була описана ще в роботах А. Швейцера: «Фатальним для нашої культури є те, що її матеріальна сторона розвивалася набагато швидше, ніж духовна» [105, с. 29]. Відповідно до думки вченого, головним у культурі є не матеріальні здобутки, а розвиток духовно-творчого потенціалу особистості. Тим часом ми, відповідно до його теорії, ми переоцінюємо матеріальні здобутки і не приймаємо достатньою мірою до уваги значення духовної складової. Безпосереднє спілкування людей один з одним замінюється опосередкованим технічними пристроями – телефоном, комп'ютером та іншими інформаційно-технічними засобами: «Проблема свободи повідомлень по-новому стала в сучасному суспільстві в останні десятиріччя, коли засоби масової інформації практично повністю витіснили особисте спілкування як джерело повідомлень, що несуть нову інформацію» [78, с. 243]. Апелюючи до

вислову Герберта Маркузе, один із найгірших наслідків сучасного техногенного розвитку появу «одномірної людини» як продукту масової культури [136, с. 26].

Сьогодні в різних сферах діяльності сучасного суспільства простежується криза: політична, економічна, соціально-культурна, антропологічна, безперервні міжетнічні та геополітичні конфлікти, протистояння культур західного типу та ісламський фундаменталізм, зростаючий розрив між розвиненими країнами і тими, що розвиваються,, засилля масової культури, занепад у якості освіти, розквіт і занепад «суспільства споживання», яке змінюється «суспільством досвіду» [108, с. 745]. Виникає необхідність до формування специфічних норм поведінки людей, що є підставою для виникнення прикладних етик, у тому числі й комп'ютерної. Можна погодитися з Е. Агацці, який зазначає, «якщо мораль має регулювати людську діяльність у різних ситуаціях, то вона не може ігнорувати нові та безпрецедентні ситуації, які створюються розвитком науки та технології та дуже часто мають іншу природу, ніж ситуації, що регулюються вже існуючими моральними нормами» [56, с. 286].

Інфокомунікаційні технології, які є засобами надшвидкої та ефективної взаємодії із соціальною реальністю, водночас впливають на світосприйняття та пізнавальну діяльність сучасної людини, створюючи ілюзорний світ. Звернемося до вислову Гайдеггера М., який зазначав, що «...чим ефективнішою ставала активно-перетворююча діяльність людей, чим більш досконалыми ставали результати цієї діяльності, тим більше ставало часу для дозвілля й тим важливішим було питання про його розумне використання. Як розпорядитися ним, чим заповнити ту порожню порожнечу, яка відкриється в житті — це питання набуло надзвичайної актуальності та вираженого соціального сенсу» [112, с. 126].

Інформатизація суспільства має своїм безпосереднім наслідком подальшу трансформацію культури, ускладнення її структури, змісту та

функції, тому «...у взаємозв'язку з іншими екзистенціалами маргінальність є світоглядною опорою індивіда, центром духовного засвоєння ним навколишнього світу, орієнтиром смисловизначення особистості, обраним у неусвідомлених прошарках людської психіки (душі) як деякий архетипний зразок моделі людини, яка відображає її інваріантну сутність, первісно довершену, що вимагає своєї актуалізації відповідно до акту становлення буття з ніщо» [21, с. 163]. Наслідком масового впровадження інфокомунікаційних технологій став віртуальний простір, який також є простором відтворення культурного життя та нових культурних продуктів, хоча в основу його закладено інший субстанційний базис. Відповідно до думки Окорокової В., «інформаційна культура розвивається у контексті культурного розвитку цивілізації і є найвищою стадією її розвитку. Таким чином, її можна пояснити як соціально-історичний та онтологічно-еволюційний досвід цивілізації» [149, с. 249]. Це, у свою чергу, свідчить про діалектично суперечливий характер тих глобальних трансформаційних процесів, які відбуваються у соціальному просторі сучасного суспільства та мають безпосередній вплив на культуру та прояви культурної маргінальності.

Подальша інформатизація та віртуалізація суспільства призводить до видозмін культурної діяльності, що проявляється у збільшенні ролі у створенні та ретрансляції культурних продуктів й задоволенні культурних потреб. Культура сучасного суспільства має амбівалентні властивості, які характеризуються, з одного боку, певним ступенем наслідування по відношенню до культури індустріального суспільства, а з іншого боку, формуванням принципово інших, специфічних культурних форм та ціннісних орієнтацій. Для культури, що притаманна сучасному етапові цивілізаційного розвитку, характерним є сприйняття локальності як традиції та багато в чому – як вимушеності, необхідності, пов'язаної з людською тілесністю, а сприйняття часу поділяється на «позачасове» [181, с. 7], т.зв. універсальне

цифрове маркування та локальна темпоральна нормативність комп'ютерних мереж.

Аналізуючи соціокультурні перетворення, які притаманні культурі сучасного суспільства, перш за все, слід акцентувати увагу на тенденції, пов'язаній із процесом глобалізації, який намагається уніфікувати різні культурні традиції, а також із процесом інформатизації, що спричиняє виникнення віртуальних субкультур (наприклад, комп'ютерні луддити) і контркультур (наприклад, хакери, кіберпанки та ін.). Культури, що розвиваються протягом конкретного історичного періоду, завжди національні, органічні конкретному часу і простору, еkleктизм, що допускається в них, жорстко детермінований і обмежений. Глобальна культура позаісторична, не відображає будь-якої ідентичності, не відтворює жодної спільної пам'яті поколінь.

Як вже було зазначено, культурі сучасного суспільства притаманна наддинамічна інформаційна взаємодія, що має на увазі наявність необхідних навичок оперативної роботи з величезними інформаційними даними. Це призвело до необхідності ретельного аналізу особливостей культури сучасного суспільства, одним з провідних завдань якого є вивчення процесів соціокультурної взаємодії, у тому числі й процесів впливу різноманітних інформаційних систем на культурні процеси, їх зміст і динаміку. Культура переважною мірою детермінована новітніми інфокомунікаційними технологіями, які об'єктивно змінюють значення і роль особистості як творця та споживача культурних продуктів.

Культура сучасного суспільства, ґрунтуючись на концепціях постмодерну та метамодерну, має специфічне ставлення до сенсу, традицій та норм, а також певною мірою залежить від рівня розвитку інформаційних технологій та рівня інформатизації суспільства. У той самий час техногенна цивілізація актуалізує проблему людської індивідуальності та особистісної ідентичності, саме тому культурна маргінальність у цих соціокультурних умовах являє

собою також пошук абсолютного центру за межами своєї самості. Завдяки стрімкій інформатизації та цифровізації суспільства людина підходить до антропологічної межі, її існування як вищої розумної істоти стає дуже проблематичним внаслідок поширення технологій штучного інтелекту та нейромереж. У цих умовах людина вимушена відстоювати свою унікальність у тому числі за допомогою реалізації свого креативного, творчого потенціалу, який може інтерпретуватися як маргінальний.

Як вже було зазначено вище, масова культура є одним із маркерів культурної експансії держав, що утворюють глобальний простір культурних впливів. У сучасному суспільстві споживання та технологій, за визначенням Ж. Бодрійяра, «особистісне соціальне зростання деактуалізується акцентом на матеріальних цінностях, що породжує масову людину-маргінала та споживача» [62, с. 77]. Така людина існує на рівні буденного буття, що по суті своїй є «безособистісним буттям» за визначенням М. Гайдеггера [117, с. 36]. В умовах сучасної соціокультурної ситуації дуже важливо усвідомити роль культурного маргінала та його можливості у відтворенні культури. Із зростанням темпів трансформаційних процесів, які мають неабиякий вплив на сучасне суспільство та культуру зокрема, поглиблюються соціальні суперечності, які утворюють підґрунтя для розгортання глобальних криз у культурі. Їх наслідки важко спрогнозувати повною мірою, оскільки на сьогодні існує дисбаланс між рівнем технологічних інновацій та рівнем духовного розвитку українського суспільства зокрема: «Сучасний стан українського суспільства потребує докорінних змін у царині культури, перш за все оновлення культурної політики, яка сприятиме розвитку креативного потенціалу української нації. Культура є одним з визначальних чинників сталого розвитку, тому пріоритетом культурного вектору розвитку сучасного суспільства має стати утвердження нової ціннісної основи соціального і культурного буття. Культура має стати ціннісною основою консолідації

суспільства в сучасних умовах політичної та соціально-економічної кризи» [11, с. 2].

У рамках продовження логічного розгортання теми переходів маргінальних спільнот в умовах інтеграції переведемо її у площину дослідження соціально-економічних та соціокультурних детермінант розвитку України, які б визначили траєкторію маргінального стрибка української спільноти. Рефлексія над смисловими конотаціями поняття культурна маргінальність, її відтворенні також у віртуальному просторі здійснювалася на основі етимологічної розвідки, а також контекстуального використання цього терміну в наукових та філософських працях. Для розгляду проблеми буттєвого самовизначення суб'єкта в ситуації, маргінальність, яку ми розуміємо як категорію часову, відбивається в людині, приводить до дихотомії часу особистого і колективного. Останній, у свою чергу, виконує консервативну функцію колективного контролю суспільства з метою його збереження і утримання життєдіяльності індивідів та груп у статистичному стані задля збереження суспільства як системи. Але цю статичність завжди порушували особистості неординарні, маргінальні за своєю свідомістю. Внаслідок маргінальності, що була іманентно притаманна, вони не вважали себе належними до неї і, будучи за своїм внутрішнім світовідчуттям іншими, ніж основна маса суспільства, шукали і бачили інші способи існування у світі. Проте культурні реалії до цього часу залишаються невизначеними в процесах трансформації культурних цінностей, які, з одного боку, піддаються інтеграції та уніфікації, а з іншого, – зберігають свою автентичність і належність до етнокультурного, економічного й політичного устрою.

2.3. Філософія культурної маргінальності: трансформація простору сучасного суспільства від соціального до віртуального

Філософський аналіз культурної маргінальності сучасної техно-інформаційної цивілізації базувався спочатку на філософських засадах постомодерну. Епоха постмодерну орієнтувалася на ідеї абсолютної свободи волі та плюралізму думок, смислів, цінностей: «Новації постмодерну об'єднують в собі всю минулу філософсько-соціокультурну спадщину людства і одночасно декомпонують його на окремі складові» [8, с. 75]. Відповідно до визначення Барта Р., постмодернізм характеризується «перетворенням елітарної культури в масову, що є його основоположною рисою» [59, с. 71].

У даній роботі постмодерн характеризується як науковий напрям та стан свідомості людини і суспільства, якій базується, у тому числі, на наступних засадах:

- створенні локальних теорій існування та розвитку особистості, культури та суспільства;
- соціокультурному плюралізмі;
- розумінні множинної ідентичності особистості;
- відсутності фундаментальних принципів пізнання,
- соціокультурній відособленості та історичній відносності [8, с. 75].

Постмодернізм багато в чому визначив роль глобальних інфокомунікаційних мереж у сучасному суспільстві та наслідки їх масового впровадження після того, як вони перестали бути вузько технологічним проєктом і перетворилися у простір соціальної взаємодії, самопрезентації особистості: «Псевдомодерністський культурний феномен *par excellence* – це інтернет. Його центральним актом є той, коли людина клацає мишкою, щоб пересуватися сторінками таким чином, який неможливо повторити, винаходячи шлях через культурні продукти, який ніколи не існував раніше і ніколи не існуватиме знову. Це набагато інтенсивніша взаємодія з культурним

процесом, ніж усе, що може запропонувати література, і дає незаперечне почуття (або ілюзію) того, що людина контролює, керує, створює свою залученість до культурного продукту» [124]. Віртуальний простір став яскравим прикладом багат шарового середовища, якому відповідають такі риси постмодернізму, як «дисконсенсус, дискретність, множинність, нестабільність, фрагментарність та випадковість» [185, с. 1821]. На думку деяких дослідників, прогнозоване наближення технологічної сингулярності ставить людство не тільки перед проблемою співвіднесення себе з появою віртуального простору, який має іншу, штучну природу, але так само перед проблемою еволюційної адаптації нових поколінь до цього простору, що швидко змінюється. Постгуманістична ідея сингулярності активно обговорюється користувачами комп'ютерних мереж, оскільки йдеться про тенденції появи і збільшення в суспільстві нової так званої «інтегральної популяції», що володіє певним вищим емерджентним рівнем свідомості.

Філософське осмислення проблеми культурної маргінальності також ґрунтується на аналізі даного соціального явища й в контексті трансформаційних процесів, зокрема трансформації простору сучасного суспільства від соціального до віртуального. Аналізуючи ці процеси, які притаманні сучасному суспільству та культурі як його невід'ємній складовій, зазначимо, що інформатизація, технізація та віртуалізація суттєво вплинули на світосприйняття людини, для якої «надмірне проникнення інформації створили проблеми інтерпретації, оскільки з'являється дедалі більше інформації, дедалі менше сенсу) [115, с.2 6]. Кожний трансформаційний процес має певні завдання, спрямованість та логіку реалізації, тому вищезазначені глобальні процеси не можуть функціонувати вільно чи незалежно; кожен з них впливає на ключові складові структури суспільства й, в свою чергу, піддається їх впливу: «Незважаючи на цей взаємозв'язок, у кожному суспільстві або на кожній стадії цивілізаційного розвитку зазвичай виділяється низка факторів, що сприяє соціальним змінам і впливає на їхній

напрямок» [137, с. 27]. Соціокультурні зміни як результати трансформаційних процесів, у свою чергу, впливають на культуру як спосіб відтворення певної системи цінностей та світоглядних орієнтирів.

Апелюючи до концепції Володимира Біблера, «людина стає суб'єктом культури, здатним до самодетермінації свого осмисленого буття, лише у процесі діалогу, на межі своєї та інших культур. Причому для самої культури, саме як для культури, конститутивне буття на кордоні з іншим - з іншим початком буття, інакше якого доведено до загальності» [6, с. 87]. Біблер відстоює концепцію діалогічності культури як невід'ємної основи її розвитку. На його думку «...культури різних епох не знімають одна одну на шляху загальнолюдського прогресу, проте в мисленні, художньому баченні, громадському бутті сучасної людини вони спілкуються, сперечаються, взаємопередбачають і взаємообґрунтовують одна одну» [6, с. 94]. Тобто у даному випадку, культурна маргінальність – це позиція, що передбачає розширення діапазону власних ціннісних орієнтацій через позитивну взаємодію з культурними цінностями, які домінують, збагачення за рахунок розуміння іншого культурного досвіду, до якого спонукає глобалізація та тісна конвергенція культури з віртуальним простором. Це дозволяє виділити ще один ракурс у соціально-філософських уявленнях про онтологічні засади буття сучасності: «домінантні цінності та інтереси конструюються у позачасовому ландшафті комп'ютерних мереж та електронних засобів комунікації, всі вирази з усіх часів та всіх просторів поєднуються в одному гіпертексті. Ця віртуальність є наша реальність внаслідок того, що саме в цьому полі символічних систем ми конструємо категорії та викликаємо образи, що формують поведінку» [78, с. 34].

В якості системоутворюючих критеріїв соціокультурних трансформацій, які суттєво змінюють соціальний простір та його складові, Фернаном Броделем виокремлені також час і простір. Відповідно до його концепції, «феномен часу дуже складний і суперечливий, він постійно

поновлює протиріччя між цим моментом і часом. Такий час, будучи сутнісною властивістю всієї соціальної еволюції, має безліч форм, а саме: – час, співмірний із ритмом повсякденного життя індивіда; – час, характерний для циклу економічного життя; – час «великої тривалості» – історію людства разом із навколишнім середовищем» [9, с. 8-9]. Причому це тільки самі основні, на його думку, ритми часу. В дійсності ж можна виділити набагато більшу кількість часових ритмів, що характеризують різні рівні та сторони історичного процесу. Час та простір є необхідними інструментами конструювання соціокультурних змін та одними з основ для відтворення культурної маргінальності як соціального явища, яке оголює протиріччя у домінуючій культурі: «Постмодернізм, як і модернізм і романтизм до нього, фетишизував (тобто надавав першорядне значення) автора, навіть коли автор вважав за краще звинуватити або вдавав, що скасовує себе. Але культура, яку ми маємо зараз, фетишизує одержувача тексту тією мірою, що він стає частковим чи повним його автором. Оптимісти можуть бачити у цьому демократизацію культури; песимісти вкажуть на болісну банальність та порожнечу культурних продуктів» [124].

Важливе місце в концепції Броделя посідає поняття «тривала протяжність». Відповідно до його концепції, дане поняття повинне виражати ідею безперервності, єдності, цілісності людської історії: «Час світу визначає тип суперструктури глобальної історії: він буде результатом дії сил, які виростають з нього самого як з ядра і, у свою чергу, відображаються на цій основі. Відповідно до місця та епохи, ця подвійна дія знизу вгору і зверху вниз була більш або менш істотною. Але навіть у розвинених, економічно і соціально, країнах світу час не є повністю однорідним» [10, с. 9]. У даному контексті культурна маргінальність являє собою певну якість як результат змін у соціальному бутті та у культурній сфері зокрема у процесі заміни особистістю або соціальною групою одного культурного статусу та способу життєдіяльності на інший, руйнування домінуючої системи соціокультурних

зв'язків, правил та норм. Експансія інформаційно–комунікативних технологій в усі сфери суспільної життєдіяльності та індивідуального буття людини в свою чергу призводить до руйнування усталених цінностей попередньої епохи; розпадом універсальної картини світу; кризою різних форм ідентичності; взаємодією культур і необхідністю діалогу між ними. Ці процеси підсилюють культурну маргінальність у соціальному просторі сучасного суспільства, яка виступає як певна реакція на соціокультурні трансформації та спроба адаптації особистості до зміни ціннісних орієнтацій.

Аналізуючи культурну маргінальність крізь призму простору та часу у сучасному суспільстві, на наш погляд, доречно звернутися також до концепції Імануеля Валлерстайна про трансформаційний простір та час. Відповідно до його дослідницької позиції «кожна пора має (відповідний) простір, і кожний простір (свій) час, і певні типи часу і простору йдуть один з одним» [181, с. 11]. особливий тип часу-простору – трансформаційний. Даний тип Валлерстайн пов'язує з якісним часом, періодом особливо інтенсивних звершень і перетворень, який протилежно геометричній моделі чисто кількісного, рівномірного часу: «Трансформаційний «час-і-простір» пов'язаний із поняттям структурного «часу-і-простору», оскільки він може наступити, тільки якщо структури – історичні системи – підійдуть до точки біфуркації з невизначеним результатом [181, с. 20]. Таким чином, Валлерстайн пропонує дисемітричну і нерівномірну діалектику їх взаємодії. На наш погляд, трансформаційний простір-час у даній інтерпретації відображає специфічність і унікальність соціального простору сучасного суспільства та специфіку тих процесів, які у ньому відбуваються, а саме – посилення ролі простору віртуального у відтворенні культури. Відтворюючись у віртуальному просторі суспільства, культурна маргінальність здатна стати тим інструментом, за допомогою якого особистість або соціальна група має можливість брати участь у формуванні культурних продуктів.

Час та простір, що залучені задля філософського аналізу культурної маргінальності, бачимо також у концепції В. Тернера. Час як критерій для характеристики культурної маргінальності дозволяє виділити маргінальність «тимчасову» та «постійну». Постійна чи перманентна маргінальність найбільше властива представникам творчих професій, які завжди знаходяться у пошуку нових способів вираження тих потреб, які є у суспільства, особливо у періоди соціокультурних трансформацій. Цей тип культурної маргінальності можна позначити через поняття «лімінарний тип», тобто «контрольований соціумом стан неприналежності до фіксованої соціальної групи» [84, с. 4.]. Процеси переходу суворо регламентовані та контролюються як культурою, що домінує, так і суспільством як системою загалом. Слід зазначити, що чим більш закрита соціальна структура, тим жорсткіший контроль здійснюється, і тим суворіше регламентація процедури переходу. Отже, культурна маргінальність є точкою біфуркації чи точкою, у якій система перебуває у стані вибору одного з можливих шляхів свого соціокультурного розвитку.

Потреба у специфічному соціальному просторово-часовому узагальненні трансформацій простору сучасного суспільства від соціального до віртуального обґрунтована в концепції Мануеля Кастельса, в якій суспільство зводиться до трьох ключових компонентів: простору, часу та технології. Простір ресурсних потоків є домінуючою просторовою формою мережевого суспільства, яка надбудовується над простором соціальним: «Мережеве суспільство створює нову темпоральність – «позачасовий час», породжений спробами інформаційних мереж анігілювати час» [78, с. 47]. Кастельс, досліджуючи феномен «віртуального часу», стверджує, що «в інформаційному суспільстві час не тільки стискається, але й відповідним чином «обробляється»» [78, с. 7]. Таким чином, соціальний час і простір – це не просто послідовність подій, це фундаментальні параметри, компоненти

суспільства, конституюючи його в цілому, доповнюють фізичний час і простір, які включають його і включені в нього.

Необхідність зміни уявлень про простір сучасного суспільства пов'язана передусім з тим, що віртуальний простір безмежно розширив життєвий простір людини, тобто розуміння унікальності соціального простору як лінійного і безперервного процесу попросту відсутнє. Символи змінюють один одного з високою швидкістю, що обумовлено прискореною динамікою сучасної техно-інформаційної цивілізації. Вони дозволяють збільшити простір культури образів, знаків і символів, порівняно з технічними засобами, які їм передували.

Говорячи безпосередньо про процеси трансформації ціннісних систем, необхідно звернутися до вислову Пітера Дракера, відповідно до якого «Кожні кілька сотень років у західній історії ми перетинаємо межу. Протягом декількох коротких декад суспільство перебудовує себе – свій світогляд, свої базові цінності, свої соціальні і політичні структури, свої ключові інститути» [94, с. 17]. Це призводить до формування раціонального інформаційного суспільства, в якому наука і техніка перестають бути окремими і, до певної міри, замкнутими сферами людської діяльності і вбудовуються в інституційні сфери суспільства, перетворюючи і змінюючи їх. Він вважає, що раціональне технологічне панування є провідним фактором культурогенезу сучасного суспільства, оскільки у техніці «спроектовано те, що суспільство і пануючі в ньому інтереси мають намір зробити з людьми і речами» [110, с. 55]. Цей підхід змінює ставлення людини як до природного, так і до віртуального світу, який є штучно створений нею в системі дискретних подій та «зростає за мірою розширення наших знань» [155, с. 12].

Внаслідок трансформацій простору сучасного суспільства від соціального до віртуального, притаманних сучасному щаблю розвитку техно-інформаційної цивілізації, виникає необхідність переосмислити сутність культурної маргінальності. В умовах прискорених соціокультурних

трансформації суспільства надзвичайно зростає деструктивна спрямованість маргінальних процесів, що суттєво підвищує інтенсивність культурної маргінальності: «Культури розрізняються за своїм розумінням контексту, ступенем контекстуальної залежності та використанням прихованої інформації, яку містить кожне повідомлення, що передається. Культура тим складніше, що більше вона несе прихованої інформації» [139, с. 2225].

Можна структурувати культурну маргінальність, виділивши мікро- та макромасштаб її проявів. Мікромасштаб торкається конкретної особистості, у макромасштабі прояви культурної маргінальності фіксуються на рівні держав, при цьому маргінальність має риси позачасовості. У характеристиці Льва Гумільова ці прояви культурної маргінальності отримали назву етносів-химер. При цьому Гумільов зазначає, що їх симбіоз як форма взаємодії різних культур «спрямовує у певне русло розвиток культури як системи» [109, с. 129]. Культурна маргінальність цього типу характеризується особливостями просторового розташування, тобто зовнішній, соціальний, простір виступає як зона неналежності, як зона ціннісної периферії.

Звертаючись до концепції Володимира Біблера, виявляємо характеристику сучасної культури практично як маргінального поля: «XX століття дало приклад грандіозного поділу на викинутих із соціальних матриць одинаків, ізгоїв, уламків світових воєн, концтаборів, біженців, бездомних, безробітних, втрачених сучасних люмпенів, з одного боку, і з іншого, - індивідуально - загальних працівників, які самотньо зосереджують у своїй діяльності вільне спілкування» [6, с. 84]. Спираючись на вищезазначене, відмітимо, що культурна маргінальність виникає на основі протиріччя системи цінностей та соціальної практики і виявляється в невизначеності стану індивіда, групи, суспільства в цілому. Якщо характеризувати культурну маргінальність як граничний випадок самоідентифікації, слід зазначити, що вона виступає у ролі деякого зовнішнього стимулу задля більш ефективної соціокультурної взаємодії.

Тобто суспільство приписує індивіду чи соціальній групі маргінальний статус, що породжує комплекс соціокультурних характеристик, які стають бар'єрами для повноцінної соціальної інтеграції. У даному випадку культурна маргінальність виступає у якості граничної межі самоідентифікації, яка переходить у нову соціокультурну та особистісну якість.

Тут у якості ілюстрації наведемо маргінальне мистецтво, яке є наглядним прикладом для дослідження проявів культурної маргінальності в соціальному просторі сучасного суспільства. Наприклад, К. Роджер, досліджуючи напрямок «Арт брют» у мистецтві, виявив своєрідну класифікацію художників – маргіналів. Він зазначає, що маргінала не так просто вилучити із культури сучасного суспільства, яка «сама нібито насичена елементами маргінальності» [77, с. 110]. Спираючись на думку французького художника Ж. Дюбюффе, якого вважають одним з провідних майстрів маргінального мистецтва, що спростував загальноприйняті уявлення про жіночу красу, зазначимо, що «...художня творчість цінна лише тоді, коли відбувається відволікання звичайного погляду на речі, відхід від встановлених думок і звичаїв у всіх галузях, отже (не треба боятися цього слова), божевілля і відчуження погляду... У цьому я поділяю думку, що художній твір завжди і у всіх випадках несе асоціальний, а отже, ..., патологічний характер. Там, де цього характеру немає, може і можна говорити про мистецтво..., але аж ніяк про художню творчість. Творчість передбачає незадоволення та незадоволеність тим, що вже існує, і чим задовольняються та задовольняються інші. А отже, воно завжди займає позицію бунту та конфлікту» [103, с. 244].

Тут доречно звернутися до інтерпретації культурної маргінальності як до свідомого вибору особистості. Наприклад, Жан Дюбюффе запровадив такий напрям у мистецтві, як арт-брют. Це маргінальне мистецтво стало унікальною нишою, що характеризується витворами мистецтва, народженими поза впливом домінуючої культури, де засуджується будь-який соціальний

тиск на художній твір. Він свідомо презентував свою творчу особистість у якості культурного маргінала. Незважаючи на суперечки щодо художньої та естетичної цінності творів даного напрямку, це дозволило культурним маргіналам надати свої погляди та вплинути на культурні стандарти сучасного суспільства.

Маргінальному мистецтву властиве створення певної філософії за допомогою семантичного хаосу, побудови смислового конструкту, що ґрунтується на випадкових знаках, які, відповідно до вислову Мішеля Тевоза, можемо визначити як «...свого роду експериментальний безлад, що розхитує систему сенсу та зображення, щоб вирвати з неї внутрішню логіку» [174, с. 51]. Це світосприйняття, т.зв. «новий космополітизм», тісно пов'язаний з дискурсом глобалізації та культурною гетерогенністю, запропонований як модель нового світу американським дослідником Девідом Холлінгером. Основною метою цього світосприйняття є «міжкультурна взаємодія» [116, с. 88], в основі якої лежать уявлення про повагу до прав людини на задоволення своїх культурних потреб, але із розумінням традиційних витоків різних культури. Це вимагає обов'язкового прийняття всіх існуючих культурних традицій та збереження культурної самобутності.

Філософський аналіз культурної маргінальності також визначає це соціальне явище як таке, що виникає на порозі діалектичної взаємодії категорій буття: «Наявне буття є певне буття, конкретне, тому в ньому відразу виявляється кілька визначень» [111, с. 30] й саме це визначення робить буття фіксованим та явленим нам у своїй константі. Маргінальне ж буття інше і за формою, і за змістом. Визначеність завжди постає як якість цієї дійсності, але ніколи як маргінальності, оскільки вона реалізується виключно як чистий соціальний час і простір та реалізує себе в майбутньому через конструктивну або деструктивну спрямованість свого розвитку. Апелюючи до особливостей сучасної соціокультурної ситуації зазначимо, що техно-інформаційна цивілізація створює свого роду поведінкову дихотомію, оскільки є культура,

що відтворюються виключно у віртуальному просторі, і водночас культура, що реалізується в умовах простору соціального. Ця дихотомія є проявом культурної маргінальності, яку М. Гайдеггер характеризував як алогічність, як «втечу від мислення» [112, с. 316]. Культурна маргінальність як складне, багатоаспектне явище, у свою чергу, ініціює соціокультурні зміни, бо суспільство у статиці через певний проміжок часу переходить до регресу. Саме маргінальні явища роблять суспільство рухливим. Таким чином, культурна маргінальність зумовлює соціокультурні зміни, появи нових культурних продуктів та ін. У якості прикладу наведемо виникнення цифрового мистецтва, яке характеризує наявність певних культурних потреб відповідно до сучасної соціокультурної ситуації. Апелюючи до вислову Пальчинської М., «якщо ми більш уважно подивимося на цифрове середовище, в якому ми живемо сьогодні, ми побачимо, що воно огортає нас – цифрові технології є у всіх сферах нашого життя. Сьогодні ми використовуємо цифрові технології у мистецтві, хоча навіть декілька десятирічч тому ми навіть не уявляли цієї конвергенції – технологій та мистецтва» [30, с. 76.].

Аналізуючи зміни сучасного суспільства у масштабах світової спільноти слід зазначити амбівалентність глобалізації як трансформаційного процесу у контексті дослідження культурної маргінальності: з одного боку, глобалізація дала поштовх процесам уніфікації та диверсифікації локальних культур у глобальний культурний простір; з іншого – стандартизація суперечить культурній різноманітності та самобутності локальних культур. Більш того, культурна різноманітність стає культурним трендом, що збільшує попит на незвичайність та унікальність культурних продуктів та способів задоволення культурних потреб. Позиція, що передбачає розширення діапазону власних ціннісних орієнтацій через позитивну взаємодію з іншими культурами, збагачення іншим культурним та соціальним досвідом призводить до перформативності простору сучасної культури: «Мистецтво

треба робити для себе, тільки для себе, а не для того, щоб влаштувати шоу» [82, с. 20-21].

Культурна маргінальність діалектично з'єднує і одночасно роз'єднує різноманіття культурних течій, вона стає особливою формою розвитку культури: «у житті, свідомості та мисленні людей XX століття виявляється неминучість неузгодженості, жорсткого зіткнення між основними цивілізаційно–автоматизованими регуляторами» [6, с. 91]. Зміни, що приносяться культурною маргінальністю в суспільне буття, підпорядковуються видозмінам у свою чергу, поки культура і суспільство потребують задоволення нових потреб та реалізації нових культурних стандартів. Значущість культурної маргінальності, безперечно, полягає у тому, що саме вона протиставляє інновацію проти традиції, розум проти почуттів, темп, динаміку всупереч усталеним традиціям.

Культурна маргінальність наділяється рисами релятивності, вона визначається особливостями конкретного суспільства. Вона може інтерпретуватися як девіація, якщо має місце, наприклад, невідповідність цінностям домінуючої культури, при цьому слід зазначити, що культурній маргінальності властива амбівалентність, оскільки вона є і наслідком, й одночасно чинником соціокультурних трансформацій. Залежно від основ, прийнятих за норму, кожне суспільство надає певні параметри культурної маргінальності: наприклад, з погляду модальності культурна маргінальність може наділятися позитивними та негативними рисами. Слід зазначити, що у виокремленні позитивних і негативних характеристик цього соціального явища необхідно враховувати такі чинники, як особливість ціннісних домінант, специфіка расової та релігійної приналежності тощо. Тим не менш, позитивні прояви культурної маргінальності можуть виявлятися у посиленні творчої активності, культурних інноваціях та ін. Негативна модальність культурної маргінальності позначається за допомогою таких понять, як

асоціальність, деградацію и корелює із поняттям «аномія» в визначенні Дюркгейма.

Зазвичай, культурна маргінальність як соціальне явище притаманна суспільству не тільки у періоди інтенсивних соціокультурних трансформацій, невизначеності та соціальних катаклізмів. Вона іманентно наявна у соціальному просторі суспільства та є атрибутом соціального буття, що визначає його здатність до розвитку, його здатності до пристосування до нових культурних потреб. Культурна маргінальність супроводжує ці зміни, оскільки вони неможливі без наявності маргінальних елементів.

Соціокультурна діяльність не тільки пов'язана із суспільним буттям, а й допомагає становленню цього буття у межах діалектики соціокультурних циклів. Тому криза буття, а слідом за ним і криза культури, це проходження певної частини історичного циклу, що включає певні вектори подальшого розвитку людини та подолання соціокультурної кризи із вирішенням конкретних завдань за допомогою зміни механізмів відтворення культури. Наприклад, цифрове мистецтво зовсім не прогресом із погляду науки, але колосальний прогрес із погляду культури, оскільки відкриває нові можливості для творчої та духовної реалізації особистості. Таким чином, можемо констатувати формування нового пласту культури, в якому культура має не тільки соціальний, але й віртуальний вимір.

Висновки до розділу II

У якості однієї з центральних проблем філософської рефлексії, спрямованої на осмислення особливостей сучасних соціокультурних процесів, є проблема інтерпретації сучасного суспільства на основі експлікації таких характеристик постмодерну, як розмаїття, мінливість, невизначеність, фрагментарність тощо. Закономірним етапом розвитку техногенної цивілізації є масова технізація, інформатизація та віртуалізація. Ці процеси не тільки корелюють із відповідним рівнем науково-технічного

прогресу, а й визначають подальшу цивілізаційну динаміку. Зазначимо, що функціонування культури у соціальному просторі сучасного суспільства видозмінюється відповідно до зазначених трансформацій.

Аналізуючи культурну маргінальність як соціальне явище, зазначимо, що вона формується у соціальному просторі конкретного суспільства. Прискорений розвиток техногенної цивілізації робить дуже складною проблему культурної адаптації особистості, тому що сучасна техногенна цивілізація тяжіє до уніфікації культурних цінностей та норм, до стандартизації культурних традицій, при цьому одночасно змушуючи людину жити на межі різних культур, що підсилює культурну маргінальність. В контексті даного дослідження під соціальним простором розуміємо відтворення певної системи соціокультурних відносин та результатів культурної діяльності в процесі соціальної взаємодії.

Культурна маргінальність являє собою процес розпаду усталених культурних норм та цінностей та зародження нових, процес зміни суб'єктом однієї культурної традиції на іншу. Як соціальне явище, культурна маргінальність виражає собою момент трансформативного перетворення, що відображає суперечливість розвитку суспільства як системи загалом та культури зокрема, процес одночасного руйнування і створення нового.

Культурна маргінальність в контексті її відтворення у соціальному просторі являє собою простір на межі не тільки різних культурних традицій, а ще й на межі традицій та інновацій, які є невід'ємним атрибутом соціального буття та культурного розвитку. Таким чином, у конструюванні соціального простору культурна маргінальність як елемент соціального буття виокремлює вектори соціокультурних перетворень.

Сучасний етап розвитку світової цивілізації визначається рядом соціокультурних проблем, які зумовлені експансією інформаційно–комунікативних технологій в усі сфери суспільного буття та індивідуального життя людини, що в свою чергу призводить до руйнування усталених

цінностей попередньої епохи; розпадом універсальної картини світу; кризою різних форм ідентичності; взаємодією культур і необхідністю діалогу між ними. Ці процеси підсилюють культурну маргінальність у соціальному просторі сучасного суспільства, яка виступає як певна реакція на соціокультурні трансформації та спроба адаптації особистості до зміни ціннісних орієнтацій.

Культурна маргінальність як соціальне явище є джерелом динаміки культури сучасної техногенної цивілізації, оскільки вона репрезентує у віртуальному просторі інше, нестандартне світосприйняття технологічного світу, який підпорядковується інтенсивним трансформаціям, так і можливість для особистості долучитися до нових культурних продуктів, які наявні у віртуальному просторі. Таким чином, у віртуальному просторі, яке має вищезазначені властивості, створюються передумови формування ментальності людини метамодерну.

РОЗДІЛ III

РОЛЬ ВІРТУАЛЬНОГО ПРОСТОРУ У РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ

3.1. Віртуальний простір як феномен сучасного суспільства

Аналіз віртуального простору у даній кваліфікаційній роботі є необхідним задля комплексного вивчення репрезентації культурної маргінальності в умовах тих соціокультурних трансформацій, яким підпорядковується сучасна техногенна цивілізація. Насамперед зазначимо, що відповідно до сучасного етапу цивілізаційного розвитку, наука і технологія постають у якості феноменів, що мають потужний культуротворчий потенціал. Апелюючи до думки Юргена Габермаса, наука та технологія стають ідеологією з того моменту, коли М. Вебер ввів поняття «раціональність», та індустріалізація суспільної праці почала підкорятися стандартам раціонального рішення, що, у свою чергу, призвело до проникнення стандартів інструментальної діяльності в інші сфери життя, такі як урбанізація способу життя, технізація засобів комунікації та інше: «Це проникнення означає початок нового ступеня у суспільному розвитку - раціонального інформаційного суспільства, у якому наука і техніка перестають бути окремими і, певною мірою, замкнутими сферами людської діяльності і вбудовуються в інституційні сфери суспільства, перетворюючи і змінюючи їх. В умовах наростаючої конвергенції природничих та соціальних наук технологія стає спрямовуючою та формуючою силою культури суспільства Постмодерну» [128, с. 6]. Таким чином, в інформаційному суспільстві закладено два суперечливі, але взаємодіючі початки: раціональне, що затверджується наукою та технікою, та ірраціональне (випадкове та необоротне), значення якого, на думку, І. Пригожина та І. Стенгерс, «зростає у міру розширення наших знань» [155, с. 63].

Категорії часу та простору належать до найбільш фундаментальних категорій філософії. На певному щаблі розвитку культури в міфологічних, релігійних та філософських системах простір та час розглядалися як невід'ємні онтологічні атрибути світу. У систему вимірювання просторових структур буття входять цінності і ціннісні орієнтації, які складають ідентифікаційний простір людини. Як самостійний феномен, простір фізичний, не соціальний, виник не відразу, це поняття саме у європейській філософській традиції вперше бачимо у працях Платона: «є тотожна ідея, ненароджена і така, що не гине, така, що нічого не сприймає у себе звідки б то не було та сама ні во що не входить, незрима і інакше ніяк не відчувається, але віддана під опікою думки. По-друге, є щось подібне до цієї ідеї і носить те ж ім'я — відчутне, народжене, що вічно рухається, що виникає в якомусь місці і знову з нього зникає, і воно сприймається за допомогою думки, поєднаної з відчуттям. По-третє, є ще один рід, а саме простір» [173, 52 а].

В античних філософських школах, що розвинули постаристотелівські темпоральні концепції, основна увага приділяється аналізу співвідношення вічності та часу. Наприклад, Плотін проводить критичний аналіз «хибних навчань» про час, вказуючи на некоректність наступних положень: час тотожний руху, час є число або міра руху. Давньогрецькі філософи вживали терміни *топос* і *хору*, які мають значення «місце», яке Аристотель трактував як поверхню найближчого тіла, що обіймає, чому воно виявлялося тотожно «формі», до того ж у латинській мові не було терміну, що ідентифікує простір, на що вказував О. Шпенглер: «в дійсно античній літературі не було потреби в описі за повною відсутністю самого уявлення про простір» [100, с.4]. У Середньовіччі Космос Аристотеля - Птолемея піддався перегляду як штучна побудова, заснована на хибних уявленнях про Всесвіт. На зміну цим уявленням прийшли геліоцентричний світ Коперника, множинний і нескінченний всесвіт Дж. Бруно, класична система світу Галілея - Ньютона. Філософія перетворювала фізичний простір на систему зв'язків, усередині

яких вперше міг виникнути конфлікт за пріоритет між простором та матерією. І цей простір-матерія виявлялася проекцією внутрішнього простору людини.

Певний внесок у розробку ідеї суб'єктивності простору зробив англійський математик В. Кліффорд, сформулювавши субстанціальну геометричну концепцію простору, у який наголошується на пріоритетності такого простору, «кривизна якого породжує матерію» [66, с. 36]. Концепція щодо можливості розглядати фізику як геометрію, що втілилася в теорії геометродинаміки. У ній була зроблена спроба трактувати відомі види матерії через кривизну простору та через його топологічні особливості у різних частинах тривимірного простору.

Актуалізація проблеми часу, переосмислення цього поняття, його ролі в науці та філософії співпало з роботами мислителів, які акцентували увагу на пізнанні Природи інтуїцією та думкою на противагу «пізнання Природи дією» [154, с. 74], характерного для ньютонівської картини світу. Саме на ці роботи методологічно спирається концепція синергетизму у підході до проблеми темпоральності світу. Пригожин характеризує період становлення певної системи часом, через сильну нестійкість руху якого втрачається поняття стабільності та стійкості у просторі для багатоаспектної людиновимірної динамічної системи - суспільства.

Термін «соціальний простір» було запроваджено у межах соціоцентричного підходу Питиримом Сорокіним задля соціологічного аналізу емпіричних даних, він фактично запозичив з математики поняття «багатомірний простір», розуміючи його як метафору фізичного простору. Згодом соціальні науки прагнуть подолати цю метафоричність, цим переводячи розгляд соціального простору з гносеологічної в онтологічну площину задля більш комплексного розуміння суспільства та суспільних процесів: «на противагу застарілим штампам, хоча таким, що все ще їх вживають,, нові значущі теорії ясно показують, що явища життя, організм,

особистість, розум, соціокультурні процеси як чисто матеріалістичні, механістичні та реальності, що чуттєво сприймаються, не зведені до них» [80, с. 47]. Таким чином, Сорокін побічно вказав, що прогрес у науці та технології має коеволюціонувати з прогресом у теорії соціальних наук.

Наступний рівень освоєння концепції соціального простору значною мірою визначають роботи П'єра Бурдьє. Проте соціальний простір вводиться з урахуванням реляційних відносин, а фізичний простір трактується у тих класичних концепцій Нового часу, що дозволяє їх поєднати у межах єдиної теоретичної системи. У сучасній науці різні аспекти соціального простору досліджуються у роботах як зарубіжних, так і українських вчених. Разом із тим, цілісна соціально-філософська концепція соціального простору з урахуванням віртуального простору як його невід'ємного структурного елементу, яка враховує основні вектори трансформацій саме у сфері культурної маргінальності, поки що не розроблена українською науковою спільнотою.

У даній кваліфікаційній роботі віртуальний простір представлений у якості саме феномена сучасного суспільства, оскільки є унікальним та наслідки його розповсюдження бачимо у глобальному масштабі: «віртуалізація суспільства сприяє формуванню нової форми соціальних відносин, і це цілком зрозуміло..... Сама схема простої взаємодії основних категорій синергії (хаосу та порядку) дуже добре відображена у процесах віртуалізації, що сприяє переходу суспільства на дедалі вищий рівень віртуальних технологічних можливостей» [147, с. 85]. Віртуальний простір як поняття, що використовується у соціальній філософії, ще не стало предметом широкого наукового дискурсу. Найчастіше у науковій літературі стикаємося із поняттям «віртуальна реальність».

Саме тому, аналізуючи поняття «віртуальний простір», долучаємося до визначення цього терміну, що запропонований Пальчинською М., а саме: «під віртуальним простором розуміється форма буття елементів суспільства як

соціальної системи, опосередкована комп'ютерними технологіями, що спричиняє інтенсифікацію соціокультурних перетворень» [29, с. 165]. Зазначимо, що в умовах соціокультурних трансформацій віртуальний простір, який функціонує як невід'ємний елемент простору соціального, впливає на всі структурні елементи суспільства та призводить до їх репрезентації у ньому: «...перехід від індустріального суспільства до постіндустріального несе з собою різкий розрив із минулим, у результаті індивіди виявляють меншу готовність підтримувати зовнішню владу чи авторитет, чи це світський чи релігійний. Відповідно, люди вже не приймають пропоновані суспільством норми і правила як даність і більше не виявляють лояльності по відношенню до інститутів, організацій та асоціацій, що підтримують активність громадянського суспільства та суспільного життя» [120, с. 421].

Як вже було зазначено у підрозділах 2.2. та 2.3., трансформаційні процеси, зокрема віртуалізація та інформатизація, що притаманні сучасному суспільству у глобальних масштабах, суттєво впливають на соціально-економічний розвиток, зміни у сфері культури та демократизацію в рамках єдиного процесу людського розвитку: «Враховуючи те, що технологічна революція XIX століття призвела до розвитку індустріального суспільства, цілком логічно було назвати суспільство, до зародження якого призвели інформаційні технології «інформаційним». Сама концепція інформаційного суспільства, добре теоретично розроблена та широко популяризована великими теоретиками економічної, соціологічної та політичної наук, досить швидко набула статусу соціокультурної концепції, а термін «інформаційне суспільство» став вживатися як позначення сучасної стадії цивілізаційного розвитку» [166, с. 107].

Проблеми, які займають сьогодні наукову спільноту, яка досліджує роль і місце технології та техніки в житті людини, пов'язані із взаємодією людини та новітніх інфокомунікаційних технологій, а також з філософськими, культурними та психологічними наслідками конвергенції технологій із

різними сферами суспільного буття: «Нові технології призведуть до революційних змін у суспільстві, які поставлять під сумнів цінність і корисність багатьох фундаментальних парадигм соціальних наук, теорій та моделей» [131, с. 21]. Долучаємося до думки Бела Д., згідно якому постіндустріальне суспільство має три базові складові «...світ природи, технічний світ та соціальний світ – і три способи відношення до них реальності. Для кожного з них є також символічно космологічний принцип» [67, с. 149].

Зрештою, процес конвергенції комп'ютерних технологій у сферу культури дозволяє існувати у віртуальному просторі різноманітним, іноді протилежним поглядам на культурні стандарти та продукти культури: Однак, незважаючи на це, деякі дослідники висловлюють думки щодо неможливості зведення до єдиних стандартів всього культурного розмаїття: «Соціальним наслідком інтернет-комунікації є формування так званої «мережевої культури», спрямованої на утвердження «мережевого індивідуалізму як домінуючої форми соціальності». Фактично людина втрачає свою особистість, розчиняючи її у віртуальному просторі, і «народжується» заново, вигадуючи собі нове ім'я, створюючи нове віртуальне існування (легенду власного існування) та встановлюючи комунікацію з іншими суб'єктами мережного світу» [147, с. 83].

І все ж таки, незважаючи на глобалізацію, світ не стає одноманітним, а вплив культурних традицій нікуди не зникає. Навпаки, високий рівень людського розвитку – результат тенденції, що виникла порівняно недавно: поки що вона обмежується постіндустріальними суспільствами, а в країнах, що розвиваються, тільки починає проявлятися завдяки сталому економічному зростанню ... Ціннісні системи, що домінують в цих суспільствах, як і раніше, сильно обмежують можливості для самовираження. Відмінності в ефективності діяльності інститутів у різних країнах можна пояснити різноманітністю основних культурних цінностей» [120, с. 14]. Метанаративи, що формують простір культури сучасної техногенної цивілізації, тісно

пов'язані з найважливішою сферою функціонування та динаміки людської культури, що виражається у виробництві знаків та символів: «Будь-яке суспільство прагне встановити набір сенсів, за допомогою яких люди можуть співвідносити себе зі світом. Ці значення вказують на набір цілей або, подібно до міфу і ритуалу, пояснюють характер загальних переживань, або мають справу із трансформаціями природи за допомогою людських сил, магії або техне... Втрати цих значень призводять до пошуку нових значень, щоб усе, що залишилося, було почуттям нігілізму чи порожнечі» [67, с. 146].

Віртуальний простір комп'ютерних мереж глибоко торкається структури сучасного суспільства і змушує його жити по-новому: «Ця лінія мислення про інформаційне суспільство будується навколо поняття простору, хоч і не повністю відірваного від його економічного та соціального аспектів. Вплив інформації на організацію простору та часу є центром дискурсу» [115, с. 25]. На думку Ф. Вебстера, «сучасна культура є медіа-насиченим середовищем, сильніше навантаженим інформацією, ніж її попередники» [182, с. 20.], яка фокусує повсякденне життя на символізації, обміні та отриманні повідомлень, у тому числі у віртуальному просторі, завдяки новітнім інтерактивним каналам комунікації.

Дослідження символіко-смислової компоненти віртуального простору сучасної техногенної цивілізації актуалізується також завдяки таким характеристикам віртуального простору, як позачасовість та дискретність. Інформаційно-комунікаційні технології дозволяють багаторазово збільшити віртуальний простір культури образів, знаків та символів порівняно з технічними засобами, які їм передували: «Інтернет - це не стільки глобальна технологічна інфраструктура, скільки самоорганізована соціально-технологічна система, в якій суб'єкти та групи (інтернет-спільноти) є основними суб'єктами і в якій людські знання та соціальна підсистема мають вирішальне значення; технологічні знання про використання інформаційної мережі становлять неодмінну умову для спілкування в мережі,

уможливлюють людське спілкування, але завдяки цьому спілкуванню та чи інша інтернет-спільнота виробляє нові знання, що виникають» [17, с. 20].

Аналізуючи масштаби впровадження новітніх інфокомунікаційних технологій, ми можемо виокреслити вектори соціальних перетворень у різних соціальних сферах, динаміка яких впливає на соціалізацію особистості та її соціокультурну діяльність: «Технічний світ визначається раціональністю та прогресом. Історія, говорив Гегель, є іманентний процес, в якому самосвідомість перемогла над обмежуючими шорами суб'єктивності перед світом. Злиття волі та дії в абсолютне знання. Маркс натуралізував цей історичний процес, вбачаючи зростання людини у розвитку його матеріальних та технічних можливостей, у розширенні його засобів, які мають контролюючий характер ... Філософський деміург був засобом, за допомогою якого люди мали можливість перейти з «царства необхідності» в «царство свободи». Таким чином, «кінець історії» означав би тріумф людини над усім обмеження та її досягнення повного панування над природою та самим собою» [68, с. 151].

На думку Елвина Тоффлера, культура «другої хвилі» розвитку цивілізації пов'язувала повсякденне життя з основними ритмами машин, «третья хвиля» кинула виклик цієї механічної синхронізації з темпом машини, замінивши більшу частину основних соціальних ритмів і звільнивши людину від машинної залежності. Говорячи про ці способи використання часу у суспільстві, Тоффлер називає цей процес «демасифікацією часу», яка паралельна демасифікації інших рис соціального життя, викликаній поширенням Третьої хвилі: «Ілюзорність віртуального світу як протиположна соціальній реальності повністю відповідає принципам постмодерністської парадигми. Вона пропагує відсутність стійких принципів пізнання, деяку розмитість кордонів між об'єктом та суб'єктом пізнання, а також історичну відносність та нелінійність часу» [149, с. 249].

На нашу думку, сучасне суспільство як тип соціального устрою корелює із концепцією «ноосфери», яка розроблялася В. Вернадським та П. Тейяром де Шарденом. Потоки інформації, що вирости по експоненті, створили ноосферний хаос, який прагне впорядкування у відповідності до особливостей закладених у ньому обчислювальних кодів. Інформаційний простір, породжений новітніми інфокомунікаційними технологіями, зокрема, глобальною комп'ютерною мережею Інтернет, за своєю суттю «являє собою детермінований хаос – іррегулярна і непередбачувана поведінка детерміністських нелінійних динамічних систем» [155, с. 207], повторювана поведінка в простій детермінованій системі. Індивідуальне віртуальне «розширення» може бути дуже персоніфікованим, однак у певних випадках, обмеженим і упорядкованим; все одно, будь-який користувач стикається з умовно нескінченною безліччю. Дж. П. Барлоу, автор «Маніфесту кіберпростору» порівнює віртуальний простір із постійною хвилею трансакцій, взаємин і думок, організованих як постійна хвиля у мережі наших комунікацій. Цей простір потоків, на його думку, недостатньо організований у тому, щоб переміщати речі з одного місця до іншого, але спроможний постійно зберігати речі у русі.

Виникнення та функціонування віртуального простору, як вже було зазначено у підрозділі 2.3., базується на філософії Постмодернізму, зокрема на її уявленнях про симуляцію, у якій образ і реальність, людина і машина зливаються, стають взаємопов'язані: «Технологія віртуальної реальності при використанні в комунікаціях соціальних суб'єктів дозволяє вирішувати низку важливих завдань: віртуальна реальність є розширеною формою комунікації, яка б пов'язувала людину з технікою, людину з людиною, людину з суспільством, людину з соціальним суб'єктом; віртуальна реальність реалізує найважливішу з функцій комунікації – когнітивну, це можливо завдяки розширенню спектра сприйняття інформації людиною» [147, с. 84]. Змішання стилів, толерантність, різноманіття, прийняття інновацій та змін може бути

виражено ідеєю «ігрової» причетності, що створює тотальну модель навколишнього середовища, яка складається з безперервних спонтанних відповідей, зворотних зв'язків та багатоспрямованих контактів, яка, на думку Ж. Бодрійяра, народжує «велику Культуру тактильних комунікацій, на прапорах якої, техно-люміно-кінтетичний простір та всеосяжне спаціодинамічне видовище» [цит. по 66, с. 3]. У. Еко так описує процес конструювання принципово нового віртуального простору, який стає невід'ємним елементом буття людини та суспільства: «Як у дитинстві, коли я уявляв собі відкриття з пригодами над атласом, тримаючи його під партою на уроці математики, тепер я тільки й роблю, що полюю за чарівними снами і стежу, не зупиняючись за схемами та маршрутами. Якщо це можна назвати «віртуальною реальністю», то вона, безумовно, існує» [96, с.106].

Віртуальний простір існує як структурний елемент соціального простору сучасного суспільства, у якому відтворюється культурне життя та виникають нові форми культурної діяльності: «Сингулярність, плюральність та відкритість – це головні ознаки культури мережевого індивідуалізму доби метамодерну. Сингулярії об'єднуються у мережових спільнотах за допомогою не лише комунікації, а й нематеріальних форм праці, творчості та відпочинку. Мережевий індивідуалізм виступає ознакою сучасного суспільства, в якому людина зосереджена в основному на власному проєкті самореалізації. У цілому, культура мережевого індивідуалізму виступає базовою моделлю життєдіяльності сучасної людини в умовах цифрової реальності. Це потребує суттєвого перегляду структури передання інформації та створення культурних смислів доби метамодерну» [55, с. 78].

Можна виділити два основні підходи до аналізу ролі віртуального простору у суспільстві. Перший підхід визначає віртуальний простір як сукупність технологій, що дозволяють здійснювати соціальну комунікацію за допомогою нових технічних способів, що продукують комп'ютерні технології. З погляду цього підходу ці технології не привносять в буттєву

реальність принципів змін, крім удосконалень технологій комунікації, що вже існували раніше. Аналізуючи комунікацію, Майкл Дертузос використовує термін «електронна проксеміка» і виділяє кілька типів комунікації: 1) комунікацію машини з машиною; 2) комунікацію людини з машиною; 3) комунікацію людини з людиною. Машини у разі є лише елементом комунікації, навіть коли комунікують один з одним [87, с. 112.]. Описуючи нове «Століття Уніфікації», Дертузос стверджує, що «четверта революція», сутність якої полягає у об'єднанні технологій та людського духу, призведе до синтезу віри, свідомості, природи та людства і прокладе шлях за межі людських артефактів та їх наслідків до розуміння себе» [86, с. 53]. Ці етапи можна узагальнено назвати завершеним періодом технологічного генези інформаційного суспільства: сформовано мережеву технологічну структуру на основі комп'ютерів. Структура чітко локалізована (сервери-вузли розташовані в ключових географічних точках усієї планети) і досить стабільна (створені технології зберігання, оперативної передачі, резервного копіювання та збереження даних) Мережа децентралізована і складається з самодостатніх субмереж, з'єднаних між собою різними технічними засобами, що також забезпечує стабільність глобальної мережі загалом.

Другий підхід стверджує, що мережеве комп'ютерне середовище принципово відрізняється від фізичного навколишнього середовища перш за все у ракурсі традиційно прийнятих понять простору та часу: «Сама електронна мережа на глобальному рівні є різноматичну модель, об'єктом якої є соціальна реальність» [148, с. 47]. Наприклад, метафора «віртуального співтовариства» означає «отримання автентичного соціального досвіду в мережі, який поєднує людей, уможливлючи обмін життєвими переживаннями і, таким чином, створює почуття місця та спільноти» [145, с. 52]. Для нього характерне уявлення, що комп'ютерна комунікація робить простір і час максимально пластичними у порівнянні із комунікацією соціальною. У руслі даного підходу віртуальний простір вже культурна форма

буття-перебування, враховуючи те, що людина має таку універсальну здатність: у процесі діяльності вона наповнює символами всі значущі для неї області реальності, фактично існуючи в штучному життєвому середовищі, яке створене її уявою, і, незважаючи на те, що природне, об'єктивне середовище продовжує грати величезну роль у її житті, для людини вона не є пріоритетною, а існує лише як задоволення її вітальних потреб та символізації реальності. Таким чином, фундаментом віртуального простору стає простір потоків та позачасовість.

Кастельс визначає культуру інформаційного суспільства як культуру, яка перекриває і включає різноманітність систем відображення, що передавались в історії; як культуру реальної віртуальності, домінуюча тенденція якої спрямована до горизонту мережевого позаісторичного простору потоків, що прагне нав'язати свою логіку існування, яка дедалі менш здатна користуватися загальними культурними кодами. Втрата цієї здатності звучить як попередження: якщо люди не зможуть навмисно побудувати культурні зв'язки між двома формами існування простору (віртуальним та соціальним), то стане можливим здійснення життєдіяльності у паралельних середовищах. Просторовість перестає сприйматися як обмеженість, і нове сприйняття часу сприяє цьому: у мережевих спільнотах час локалізується всередині них і сприймається як тривалість процесу, ніж як природний цикл. У віртуальному просторі час стає багат шаровим: в один і той же момент і машина, і користувач виконують кілька операцій або завдань, хоча на відміну від машини, яка дійсно паралельно виконує кілька дій, користувач зайнятий кліпізацією дій, що також формує певне культурне середовище, яке в термінології низки дослідників отримало назву «кліп-культура».

Спроби конструювання альтернативної культури в умовах віртуалізації суспільства дуже актуальні як засоби особистісної самореалізації. Глобальним соціокультурним феноменом віртуальний простір став тоді, коли

в ньому стали здійснюватися неінституціалізовані комунікаційні взаємодії для людей, орієнтованих на ідеали альтернативного стилю життя. Вони використовували мережу для неформальної комунікації, а також для підтримки спільноти, що виникла на її основі, і яка пізніше отримала назву «віртуальне співтовариство» або «віртуальна спільнота».

Відповідно до визначення Пальчинської М., внаслідок віртуалізації як глобального процесу культурна маргінальність як соціальне явище властива також віртуальному простору як структурному елементу сучасного суспільства [29]. Саме тому спільноти культурних маргіналів не так просто виключити з сучасної культури, яка ніби насичена елементами маргінальності, оскільки культурна маргінальність у суспільстві проявляється не тільки у просторі соціальному, а також репрезентується у просторі віртуальному. Під впливом тісної конвергенції соціального та віртуального склалося поняття «маргінальне мистецтво», під яким розуміються маргінальні явища, що існують у віртуальному просторі, що відрізняються своїми, особливими уявленнями про стиль та художню творчість. Говорячи про маргінальне мистецтво, виділяють досить численну групу митців-аутсайдерів, до якої входить або той, хто ізольований від суспільства, або живе на межі культурних стандартів.

Пластичність, плюралізм, багатовекторність тощо є базовими постулатами, які можуть створити можливості для сприйняття культурної маргінальності як конструктивної складової культури, яка посилює, а не послаблює культурні коди суспільства. Активно обговорювана та відома в усьому світі серед користувачів Інтернет платформа Web 2.0 має у своїй основі саме цю філософію спільноти, спільного використання та змісту, створюваного користувачем. Іншим прикладом, що підтверджує цю тезу, є всесвітньо відома система Creative Commons, яка забезпечує безкоштовні ліцензії та інші інструменти для того, щоб відзначити творчу роботу як доступний об'єкт, який надає творець іншим користувачам. Однак зазначимо,

що разом із тим, віртуальний простір «не є заміником для навчання мисленню, дружбі, подорожей чи вивчення мистецтва письма, чи настільки ж складного мистецтва читання складних текстів. Хоча кіберпростір може бути привабливим місцем та джерелом придбання речей, місцем запитань та відповідей, це не світ первинного досвіду» [127, с. 122.].

У свою чергу, концепція інформаційного суспільства, якщо її розглядати в обмеженому розумінні як глобальну систему генерування, обробки, передачі та зберігання інформації за допомогою комп'ютерних телекомунікаційних технологій, дає масу можливостей для виробництва міфів в сучасній культурі, завдяки своїй невизначеності (багатоваріантності векторів розвитку), позаіснуванню (перебування «скрізь і ніде»), позачасовості (нелінійності та гнучкості часу) та дискретності віртуальних процесів. Крім того, дане віртуальне міфовиробництво породжує міфи про майбутнє, а не минуле, як у випадку з класичними міфами в традиційній міфології як формі суспільної свідомості.

Безперечно, проблему міфологізацію культури сучасного суспільства слід розглядати ширше, ніж просто міфологізацію віртуального простору взагалі або мережі Інтернет зокрема, тому що ця концепція включає більш широкий комплекс проблем, ніж просто використання і вдосконалення телекомунікаційних технологій. До проблеми міфологізації культури інформаційного суспільства необхідно включити і проблему штучного інтелекту та роботизацію разом із кіборгізацією, тобто проблеми, які так чи інакше прямо пов'язані з місцем людини у техногенному суспільстві. Усі вони лежать у сфері культурної прогностики чи футурології, аналізуючи взаємозв'язок двох основних культурних та філософських конструктів: світ і місце людини у світі. Важливим тут і те, що у культурі інформаційного суспільства, «в інформаційно-віртуальних полях змінюється образ людини, зливаючись обрисами то із всемогутнім богом-творцем, то з розумною машиною» [159, с. 156]. У майбутньому можливі обрії наукових дискусій

стосовно того, що з допомогою штучного інтелекту можливе створення принципово нових культурних продуктів: «Віртуальний світ, створений електронною технікою, той поріг, за яким починається її перехід у техносфію, створення паралельних, альтернативних культурних світів» [97, с.48]. Такий підхід відкриває можливості для розвитку технологій віртуального мистецтва, колективно керованих та мультимедійних культурних продуктів, «відкритого коду» та інших феноменів інформаційного суспільства та цифрового мистецтва» [89, с. 62].

Сучасна техно-інформаційна цивілізація ставить питання щодо культуротворчого потенціалу інформаційних технологій: «Якщо світом природи правлять доля і випадок, а світом техніки — раціональність і ентропія, то світ соціальний може лише характеризуватися як той, що існує у «страху і трепеті». У всепроникному моральному порядку обґрунтування правильності цих правил укорінено у системі спільних цінностей» [67, с. 154]. Моделі, закладені у них, задають вектори розвитку культурних модусів сучасності, у тому числі культури маргінальної. Культуротворчий потенціал інформаційних технологій зростає в міру того, як інформаційна компонента віртуального простору переростає у феномен технологічно конвергованого медіасередовища, яке стає все більш пов'язаним із сучасною культурою: постійно зростаючі потоки інформації змінюють не тільки модуси існування людини, а й культурні доміанти, що склалися. В інформаційному суспільстві віртуальний простір розглядається не тільки як структурний елемент простору соціального, але і як певна система, яка живе за власними законами, формуючи свідомість людини, змінюючи домінуюче світосприйняття культури. Докладніше ми розглянемо це у підрозділі 3.2.

Новітні інфокомунікаційні технології, на відміну від усіх попередніх їм комунікаційних систем минулого, продукують символічний простір, що має віртуальну основу. Під впливом віртуального простору трансформується культура як один з базових елементів суспільства, в якому формуються нові

групи культурних маргіналів, діяльність яких здійснюється саме у просторі віртуальному. Таким чином, особистість або соціальна група може бути одночасно суб'єктом як соціальної, так і віртуальної культурної спільноти. Можна констатувати конвергенцію соціального та віртуального простору як невід'ємний атрибут буття сучасної людини, що призводить до екстраполяції феноменів, властивих спочатку тільки віртуальному простору, у простір соціальний. Сукупність цих тенденцій свідчить про формування так званої «соціальної віртуальності». Віртуальний простір може виступати як один із факторів, що істотно впливають на культурну реалізацію особистості: «Завдяки включеності у віртуальний простір також змінюються система ціннісних орієнтацій, культурних потреб тощо» [150, с. 34.]. В результаті інтенсифікації розповсюдження інфокомунікаційних технологій, що продукують віртуальний простір, в системі культурного виробництва бачимо суттєві зміни – засоби культурного виробництва все більш мають саме цифровий характер.

3.2. Багатоаспектність культурної маргіальності в умовах віртуалізації суспільства: проблема духовності

Багатоаспектність проявів культурної маргіальності в умовах соціокультурних трансформацій, зокрема в умовах віртуалізації та інформатизації, є реакцією на ті зміни, які відбуваються у суспільстві. У процесі діяльності людини відбувається постійна видозміна вже усталених культурних форм та виникнення нових, що формуються в умовах різного ступеня стійкості соціокультурного середовища.

Зазначимо, що культура як суто теоретичний конструкт містить у собі певну темпоральну визначеність, просторову обмеженість, а також певну світоглядну цілісність. Унікальність культури сучасного етапу розвитку цивілізації характеризується, насамперед, темпоральною невизначеністю, просторовою глобальністю, високим ступенем світоглядної мозаїчності та

невизначеності, що супроводжуються високою інноваційною та творчою активністю, характерною для нестабільних культурних систем. Теоретичне підґрунтя, що обумовлює багатоаспектність культурної маргінальності в сучасних соціокультурних умовах, базується переважно на філософії постмодернізму, оскільки він є своєрідною спробою інтерпретації сучасного етапу цивілізаційного розвитку, що характеризується високою технологічністю та конвергенцією інфокомунікаційних технологій із культурою зокрема та ставить у центр розуміння культури сучасного суспільства проблему духовності. Духовність є невід'ємною складовою особистості, яка спрямовує її розвиток та самовдосконалення, сприяє засвоєнню соціального досвіду відповідно до потреб суспільства: «Поняття «духовність» завжди займало чільне місце у філософії, особливо у вирішенні ключових проблем: людина, її місце й призначення у світі, зміст її буття, культура, суспільне життя» [5, с. 46].

Звернення до питань духовності є актуальним протягом всієї історії людської цивілізації, саме ця складова особистості надає змогу людству удосконалювати соціальний простір суспільства та життєвий простір особистості, саме тому Репетій С. зазначає, що «звернення до історичного досвіду, зокрема до духовного самопізнання, самовдосконалення, укріплення віри в самого себе, допоможе людині пережити біди і вийти з деструктивного стану оновленою, гармонійною, сильною особистістю...» [47, с. 144].

Відповідно до дослідження багатоаспектності культурної маргінальності, важливість духовності як необхідної складової подальшого розвитку культури та особистості окреслила філософія постмодернізму, у якій наголошувалося на необхідності альтернативного культурного розвитку світової цивілізації та заперечуванні глобальних універсалістських моделей суспільства. Постмодернізм як один із чинників активного розвитку культурного дискурсу, як філософія плюральності, заперечення усталеності, багатозначності досвіду та альтернативних форм буттєвості, розглядалася як

заперечення низки культурних домінант, які були основою індустріального суспільства західноєвропейської цивілізації. Постмодернізм поставив під сумнів такі базові складові прогресу як безперервне зростання економіки та постійне покращення якості життя.

Постмодернізм як культурний рух почав активно розвиватися в Європі та США у другій половині XX століття, одним із проявів якого було виникнення альтернативних культурних явищ та течій, які йшли всупереч домінуючій культурі. З нашої точки зору саме філософська площина постмодернізму призвела до розуміння значущості інформаційного суспільства як етапу розвитку людської цивілізації. Як вірно визначає Прудникова О., «інформаційне суспільство як соціальна, економічна і передусім культурна система була об'єктом уваги дослідників уже з 60-х рр. XX ст., коли стали очевидними риси зміни парадигми епохи» [46, с. 57]. Представники різнобарвних культурних течій XX століття виступали за відміну умовностей і обмежень, що асоціюються з культурою, яка виражає цінності суспільства споживання. Апелюючи до Сорокіна П. зазначимо, що він акцентує увагу на кризі суспільства споживання в термінах двоїстого соціокультурного процесу, який проявляється у наростаючому занепаді чуттєвої культури нашого суспільства та людини та появі і поступовому зростанні перших компонентів нового (ідеаційного чи ідеалістичного) соціокультурного устрою. Це призвело до певної конвергенції між домінуючою культурою та культурними маргіналами, тобто носіями так званого «нового сприйняття», яке зробило можливим у соціокультурному просторі суспільства існування альтернативних культурних течій, розширення меж сприйняття в галузі мистецтва, прийняття культурного плюралізму та зростання толерантності до різних форм іншості та нетиповості: «Постмодернізм викликав до життя цілу спільноту нових інтелектуалів, які, будучи маргіналами за своїми поглядами, ініціювали обговорення етнічних, класових, тендерних проблем з погляду іншості» [172,

с. 149]. На цих засадах толерантність та культурний плюралізм набули потужний поштовх. Таким чином, на етапі переходу до інформаційного суспільства найважливішою особливістю соціокультурного середовища було те, що воно складалося в умовах культурної багатовекторності та плюралістичності.

Сприятливі інтелектуальні та соціальні умови, що ідентифікується Рейєм П. як період виникнення «культурних творців нової епохи» [157, с. 16], викликали заперечення гедонізму та орієнтації виключно на матеріальні здобутки людської цивілізації, а також інших цінностей суспільства споживання. Таким чином, культурні маргінали розширили межі традиційної культури, допомогли долучити до активних соціальних відносин людей, які уособлювали альтернативну культуру та світосприйняття у різноманітні форми, що допускаються соціальною системою. Це прагнення виявилось у спробах створення нової культури, яка «уможливлювала уникнути антигуманістичних наслідків суспільства консьюмеризму та технократії» [97, с. 38]. Маргінальні течії у культурі демонстрували відкрити зневагу до базових цінностей середнього класу, який був основою споживчого суспільства: «Показне іконоборство та гедонізм представників контркультури ґрунтувалися на філософії, протилежній філософії споживчого суспільства. Контркультура кидала виклик самій структурі сучасного Західного суспільства, викриваючи його буденність, духовну порожнечу, штучність, ізоляцію від природи» [120, с. 37]. Відповідно до висновку Р. Ф. Инглегарта, що базується на багаторічному дослідженні цінностей, високий рівень екзистенційної безпеки сприяє відкритості до змін, різноманітності та нових ідей. Модернізація та економічний розвиток створили певний ступінь безпеки в багатьох країнах після Другої світової війни, де люди сприймали виживання як само собою зрозуміле. Процвітання та екзистенційна безпека повоєнної епохи призвели до культурних змін, руху за захист довкілля та поширення

демократії, зниження авторитаризму та зростання «постматеріалістичних цінностей» [160, с. 488].

Саме тому різні соціокультурні концепції, запропоновані культурними маргіналами, опинилися у центрі формування нового світогляду, який базувався на ідеях трансформації гуманізму та антропоцентризму у їх класичному розумінні. Маргінальні інтелектуали запропонували концепції, в основі яких була тісна конвергенція технологій та людини, зокрема глобальних комп'ютерних мереж. У суспільстві споживання, навпаки, технічний прогрес сам по собі був цінністю: «Якщо розглядати всю культуру як сукупність культури вміння (техніки, технології) та культури виховання (моральності) у руслі кантіанського підходу, то суспільство споживання розвинених капіталістичних країн є яскравим прикладом високого розвитку культури вміння, яке значно випередило розвиток культури моральної» [120, с. 90]. Розвиваючись у межах споживчого світогляду, технологія як цінність і ключовий чинник розвитку інформаційного суспільства змінює своє значення і перетворюється на визначальну структуру культури інформаційного суспільства. Одна з основних проблем інформаційного суспільства – проблема інформаційної нерівності та доступу до комп'ютерних мереж, набуває крім суто технологічного аспекту, статусу соціальної проблеми, оскільки у сучасному суспільстві доступ до інфокомунікаційних технологій є якісною характеристикою рівня життя, без якої не можна отримати споживання образів-симулякрів відповідно до термінології Ж. Бодрійяра: «Ця проєкція спрямована не лише в кіберпростір, а й у простір об'єктного матеріального споживання, що також віртуалізується» [63, с. 44].

Відповідно до визначення Нестеренка І., саме у віртуальному просторі культурні маргінали «вперше заговорили про технічну комунікацію як про творчу, інтерактивну комунікацію, яка, на їхню думку, вимагала пластичного, гнучкого, динамічного медіа-посередника, в якому причини перетікатимуть у сліdstва, і, що найважливіше, цей медіа-посередник створився б та

змінювався спільними зусиллями всіх членів суспільства. Ці принципи вільної творчості, інтерактивності та рівності були основою контркультурних рухів 60-х років XX ст.» [146, с. 73]

Ціннісні системи, що були сформовані під впливом західноєвропейської та американської культурної моделі, протягом другої половини XX століття запровадили різноманітні концепції інформаційного суспільства як нового типу соціального устрою, починаючи від технологічних розробок інфокомунікаційних технологій до ідеологічних та філософських концепцій віртуального простору та віртуальної спільноти, більш важливим для них було набуття нового незвичайного досвіду, зокрема культурного, який неможливо було отримати офлайн: «Мережева культура виявляється повністю детермінованою способом кодифікації інформації, де саме повідомлення виступає як розкодування середовища, оскільки медіасистема настільки гнучка, що адаптована для послання будь-якого повідомлення будь-якій аудиторії» [154, с. 82]. Тобто технологічні інновації супроводжувалися виникненням нових соціально-філософських концепцій, що намагалися пояснити ті світоглядні зміни, які відбувалися у результаті масового впровадження інфокомунікаційних технологій.

Серед них можна назвати і пошуки нової релігії, і переосмислення існуючої світоглядної парадигми, і створення нової етики, в рамках якої розвивається концепція неогуманізму. Також можемо зазначити зростання інтересу до недискурсивного знання, до прагнення цілісного сприйняття світу, який швидко глобалізується, ведення активної дискусії щодо необхідності створення нової моральної свідомості, яка поєднає користувачів глобальної комп'ютерної мережі. Саме тому культурна маргінальність суттєво вплинула на процес зміни ціннісних орієнтацій суспільства споживання, зробивши суспільство більш толерантним до альтернативної позиції: «Цінності контркультури, здавалося, пропонували вихід із в'язниці суспільства консьюмеризму, показували шлях до досягнення духовного

задоволення. У цьому сенсі цінності контркультури передбачили неогуманістичні цінності, що наголошують на проявах суб'єктивного внутрішнього світу особистості. Контркультура активізувала центральний для розуміння неогуманізму процес – процес емансипації особистості. У ході цього процесу було зроблено спробу створення необхідних умов для самовираження особистості, найбільш повного розкриття її внутрішнього творчого та духовного потенціалу» [121, с. 47].

Саме із культурною маргінальністю, яка базується на філософії постмодернізму, пов'язують посилення постматеріальних цінностей індивідуальної свободи, самовираження, які стали основою етичних кодексів мережових контркультурних течій: «Для багатьох учасників контркультурного руху інформаційно-мережні технології (попри заперечення центральної ролі технології та техніки в житті як позбавленої духовності системи алгоритмів) уособлювали інструмент або навіть знаряддя звільнення від системи встановлених споживчим суспільством правил життя, можливість «відходу» у віртуальну реальність спілкування із собі подібними, нову тілесність або, скоріше, безтілесність, нирвану злиття з «спорідненими душами» та повну лібералізацію свідомості» [158, с. 18].

Культурні маргінали активно застосовували нові канали комунікації, котрі дозволяли поширити свою ідеологію у глобальному інформаційному просторі, який продукують комп'ютерні мережі. Насамперед, це було прагнення сформувати таке культурне середовище, яке дозволить особистості реалізувати свої внутрішній фізичний, інтелектуальний, емоційний та духовний потенціал, а також «створення умов для втілення принципу культурного плюралізму, заснованого на відповідальності та моралі» [157, с. 32.]. Таким чином, діяльність культурних маргіналів багато в чому визначила пріоритетні напрями трансформації суспільства. В умовах віртуалізації та інформатизації віртуальний простір, який вони створили, стає ще й простором, у якому здійснюється культурна діяльність: «... сьогодні

Інтернет-контент багато в чому продовжує нести відлуння контркультури, удосталь надаючи користувачам екскурси в емоційні переживання, цифрові інсталяції, хепенінги та перформанси, спільноти глибоких екологів, нео-хіпі та бунтарів-хакерів. Борці контркультури, які частково досягли успіху і поглинені новим культурним мейнстримом, який визнав право на вираження «іншості», етнічну та культурну різноманітність. Вихід був знайдений у безвіковості, безтілесності, необмеженості, свободі та потенційній екологічності ІКТ» [130, с. 112]. Інфокомунікаційні технології втілили у культурному просторі інформаційного суспільства той стан, у якому, відповідно до визначення М. Маклюєна, «культурні об'єкти не містяться у просторі, а породжують власні простори», що ми більш яскраво бачимо у хепенінгу як виді рухового динамічного мистецтва, у якому митці залучають якомога більше глядачів у мистецьку подію. Також зазначимо, що віртуалізація як глобальний трансформаційний процес призвела до того, що зникло розуміння простору як унікального та єдино можливого та розуміння часу також перестало асоціюватися із лінійністю та безперервністю. Безліч просторів і безліч часів взаємодіють один з одним, об'єднані одним глобальним віртуальним середовищем, у якому, в тому числі, репрезентується культурна діяльність.

Процеси надшвидкого та масового впровадження інфокомунікаційних технологій також актуалізують проблеми культурної самоідентифікації, оскільки неминуче призводять до процесів атомізації, мозаїчності, суперечливості цінностей локальних та глобальних культур, які наявні у віртуальному просторі. Проте, необхідно виділити тенденцію до екстраполяції цінностей плюралізму, культурного різноманіття у якості домінуючої [122, с. 28]. Також зазначимо, що віртуалізація суспільства сприяє певній міфологізації культури. Наприклад, міф про вічне життя представлений у культурі ідеями про штучний інтелект та про комп'ютерне клонування людського мозку: «Досягнення та випередження комп'ютерами

рівня людського інтелекту призведе до злиття біологічного та небіологічного інтелекту, можливості комп'ютерного копіювання (клонування) мозку та створення безсмертних «софтверних» людей» [102, с. 92]. Таким чином, особливості соціокультурного простору сучасного суспільства задають інші, маргінальні порівняно із усталеними, прийнятими раніше, моделі збереження та ретрансляції соціального та культурного досвіду.

Слід звернути увагу саме на технологічність як одну з провідних особливостей культурної маргінальності у сучасному суспільстві. По-перше, «...сучасне мистецтво може підпорядковуватися масовому відтворюванню завдяки саме технічним засобам» [145, с. 225], коли з'явилася можливість репродукувати унікальні витвори мистецтва у вигляді книжкових ілюстрацій, плакатів, листівок тощо. Теж можна сказати і про музику: епоха масового звукозапису поклала край неповторності концертного виконання. По-друге, можливість механічного відтворення оригінального витвору мистецтва справила руйнівний вплив на концепцію оригінальності та справжності. Можливість відтворення культурних продуктів, за визначенням Ж. Бодрийяра ототожнило «витвір мистецтва у колбасній, абстрактне полотно на заводі...» [62, с. 78], тобто з одного боку цифрові технології нівелювали цінність та унікальність витворів мистецтва, з іншого – стали ще одним кроком еволюції мистецтва, довівши цю відтворюваність до небачених масштабів: оригінал став копією, а копія є оригіналом через їх цифрову тотожність. Вищенаведене актуалізує «питання визначення статусу мистецтва в сучасному цифровому просторі в контексті аналізу змін, які відбулися в системі образотворчого мистецтва на трьох ключових рівнях — виробництво, споживання та обіг» [26, с.19]. По-третє, конвергенція мистецтва, науки і технології, що сформувалася в умовах віртуалізації та інформатизації суспільства, ставить питання про те, які функції зараз воно виконує як форма суспільної свідомості. Але безперечно віртуальний простір як структурний елемент сучасного суспільства став також простором, де відтворюється культурне

життя суспільства: «Митці фокусуються на Мережі як на феномені й часто використовують технологічні мережі як інструмент відтворення культури» [69, с. 29].

Аналізуючи особливості тісної конвергенції технологій та культури, Майкл Дертузос виокремлює наступні характеристики сучасного мистецтва. Перш за все, йдеться про залучення до процесу сприйняття за допомогою аудіовізуального занурення. Відповідно до ступеню вдосконалення технологій представники мистецтва будуть спроможні створювати культурні продукти, що приносять більш повні та глибокі переживання. По-друге, це інтерактивність. Інтерактивні п'єси і фільми із альтернативними сценаріями вже існують у культурному просторі сьогодення, а новітні технології, що постійно розвиваються, виведуть інтерактивність аудіовізуальних мистецтв на більш високий рівень. По-третє, це колективна гра, у яку в процесі створення кінцевого культурного продукту може бути залучена велика кількість людей, об'єднаних за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. По-четверте, це плюралізм, оскільки віртуальне мистецтво пропонує колосальну кількість аудіо-, відео- та текстових матеріалів, які демонструють все розмаїття мистецтва, яке наявне як у соціальному, так й виключно у віртуальному просторі [87, с. 151-152].

Доречно навести приклад такого мистецтва. У 2021 році у Харкові та Києві відбулася масштабна інсталяція за допомогою технологій доповненої віртуальної реальності. Інсталяція, відповідно до визначення у Енциклопедія Сучасної України, являє собою «вид мистецтва, що є просторовою композицією з різноманітних речей, творів живопису, скульптури, промислових виробів, матеріалів, природних об'єктів, текстової та візуальної інформації, об'єднаних художньою ідеєю, в основі якої – створення умовного середовища» [12]. Її ідея полягала у наданні рішень щодо бачення простору сучасних міст та інтегруванні мистецтва в урбаністичний простір. За допомогою можливостей доповненої реальності на вулицях розмістили QR-

коди, які дозволяли за допомогою гаджетів побачити скульптури, створені для проекту. Таким чином завдяки діджитал-арту вдалося показати, як мистецькі твори виглядали б у місті, якби не було обмежень за бюджетом, формою тощо. Також проєкт передбачав створення галереї, де усі бажаючі могли побачити всі створені у рамках проєкту культурні продукти. Інсталяції та скульптури у доповненій реальності можна побачити у США, Лондоні, Сан-Франциско, Нью-Йорку, Парижі, Гонконзі й Токіо.

Ще одним прикладом прояву культурної маргінальності в умовах конвергенції культури та технологій є зміна статусу митця, який створює культурні продукти: «У кібермистецтві ХХІ століття головним художником, суб'єктом мистецтва, буде «інженер світів». Інженери світів - це творці віртуальностей, будівельники комунікаційних просторів, розробники колективних інфраструктур розпізнавання та накопичення інформації (баз даних), конструктори сенсорно-моторних інтеракцій із цифровим всесвітом. У такому просторово-часовому середовищі мистецтво як твір, як предмет, багаторазово відтворений, втрачає свою присутність у часі та просторі, своє унікальне існування у місці, де йому довелося бути» [69, с. 20.]. Присутність суб'єкта та об'єкта мистецтва замінюється віртуальною присутністю, де витвір мистецтва втрачає свою локальність, оскільки він не спрямований до виключно споживача як остаточно завершений культурний продукт: «Мережеве мистецтво, яке не фіксоване як об'єкт, а розкидане електричними мережами, трансформується, і кожен з користувачів віртуального простору може внести в нього свою частку творчості» [107, с. 268].

За визначенням Дебора Дж., віртуальні культурні продукти відповідають характеристикам «відкритого витвору мистецтва», який формується виключно в динамічному віртуальному інфокомунікаційному просторі: «Ця безмежність також виражається через цілісну багатозначність, в якій кілька різних коренів поєднуються таким чином, що одне слово стає вмістилищем значень, кожне з яких стикається та співвідноситься з іншими

осередками алюзій, у свою чергу відкритих новим варіантам та можливостям прочитання. Всі ці характеристики мають твори кібермистецтва» [83, с. 7]. Він наголошує, що вони є «відкритими творами» не лише тому, що допускають безліч інтерпретацій, але ще й тому, що вони фізично чутливі до активного занурення дослідника та матеріально пов'язані з іншими творами мережі.

Згідно думки М. Кастельса, «Інтернет відкрив новий простір для мистецтва, простір, відмінний від традиційного, елітного закритого клубу із суворими правилами членства, чіткою ієрархією та жорсткими естетичними критеріями» [79, с. 99]. Конвергенція цифрових технологій, що йде паралельно з процесом конвергенції мистецтва, науки та інших суспільних сфер, призведе до зникнення окремих видів мистецтва та окремих медіа, завдяки чому «абсолютне знання протікатиме у нескінченному циклі» [125, с. 22]. Інформаційна епоха - епоха домінування мас-медіа, які в галузі мистецтва «більше не дають жодної універсальної моделі, жодного єдиного ідеалу Краси» [130, с. 171].

У «масово-інформаційній культурі» на думку Ж. Бодрійяра, зміст усіх творів мистецтва залежить від обставин: «немає більше різниці між «культурною творчістю» (у кінетичному мистецтві тощо) й ігровою (технічною) комбінаторикою, оскільки і в тому і в іншому випадку працюють насамперед із шифром, з підрахунком амплітуди та амортизації» [63, с. 133]. Він робить висновок, що характеристиками мистецтва у культурі інформаційного суспільства вважатимуться відтворюваність як технологічний цикл, а шифр-код, як і основу відтворюваності. Культура сучасного суспільства, що підпорядковується трансформаціям під впливом віртуалізації та інформатизації, ставить питання про кризу традиційної типології витворів мистецтва, у якості провідного критерію для диференціації яких були ті засоби, за допомогою якого вони були зроблені.

Як вже було зазначено вище, масштабне впровадження інфокомунікаційних технологій обумовило виникнення нових форм мистецтва наприклад, медіа-арту, який можемо позначити як «вид мистецтва, для створення і демонстрації якого використовують сучасні комунікативні та інформаційні технології... Залежно від обраного засобу розрізняють види медіа-арту: графіка комп'ютерна, відео-арт (рухомі електронні зображення на екрані), нет-арт (рухомі зображення, розповсюджені в Інтернет-мережах), саунд-арт (звукові композиції), медіа-перформанс (інтерактивна комунікація), медіа-інсталяція (проекція зображень у просторі)» [22]. Традиційна типологія мистецтв була заснована на рефлексії щодо вираження авторського задуму щодо концепту культурного продукту. Вона також враховувала відмінності в матеріалах, що використовуються в художній практиці або взагалі була спрямована на дематеріалізацію художнього об'єкту (наприклад, концептуальне мистецтво).

Сучасне мистецтво потребує принципово відмінних підходів до класифікації мистецтва, оскільки «Естетика постмедіа повинна прийняти нові поняття, метафори та операції комп'ютера та ери мережі, такі як інформація, дані, інтерфейс смуга пропускання, потік, зберігання, копіювання, стиснення тощо. Ми можемо використовувати ці концепції і говорячи про цифрову, мережеву культуру, і говорячи про культуру минулого. Необхідно бачити стару та нову культури як один континуум; щоб зробити нову культуру багатшою за допомогою естетичних методів старої культури; і щоб зробити стару культуру більш зрозумілою для нових поколінь, які почуваються комфортно із концепціями, метафорами та методами комп'ютерної та мережевої епохи» [176, с. 218]. Таким чином, один із векторів культурної маргінальності являє собою т. зв. «розшифровування» кодів цифрових творів мистецтва. Культурі та мистецтву, які репрезентуються у віртуальному просторі сучасного суспільства, властиві симулякри, створені комп'ютерними технологіями, одним з провідних засобів створення витворів мистецтва стає

програмне забезпечення із закладеною в ньому потужністю коду, змушуючи розглядати всю культурну спадщину людства як інформаційну базу даних.

Віртуальний простір забезпечив необмежені можливості для копіювання та репродукції культурних продуктів, став основою мережі дозвілля і розваги, викликав до життя мистецтво, центральним об'єктом якого є віртуальний об'єкт споживання. Це створює у сучасному мистецтві ситуацію, «...коли реальність асимілюється в безкінечному процесі постмодерної симуляції комунікаційної індустрії» [177, с. 87]. У якості приклада наведемо бачення концепту сучасного мистецтва основоположника и теоретика нео-гео живопису Пітера Хеллі. Він бачить власні витвори мистецтва не як ідеальну модель надлюдського універсуму, і не як виплеск власної підсвідомості. Він пропонує бачити навіть не абстрактні побудови, але свого роду схеми та графіки сучасного соціуму: квадрати та прямокутники – як усіякі «осередки суспільства», лінії – як соціальні зв'язки та комунікаційні мережі. Апелюючи до концепції Бодрійя Ж., він констатує пріоритет медійної гіперреальності, яка змінила соціальний простір суспільства та уявлення про реальне та ілюзорне. Саме цей світогляд він намагається відобразити у своїй творчості: «...з настанням цифрової конвергенції людське сприйняття стає анахронізмом» [125, с. 310]. Можемо припустити, що культура сучасного суспільства стає сферою символізації, тобто створення переважно віртуальних образів: «Кожна людина є споживачем цих «віртуальних» образів, особливо в епоху екранної, візуальної культури» [131, с. 38.].

В умовах віртуалізації суспільства та культури як невід'ємної її складової, культурна маргінальність репрезентується у віртуальному просторі у тому числі за допомогою інсталяцій, хепенінгів та медіа-арту, які є віртуальним простором сучасного мистецтва в сенсі просторової атрибуції: «Сцена віртуалізується через різні просторові форми: кілька моніторів, розташованих в одному приміщенні; кілька моніторів, розташованих у різних

приміщеннях; екран на стіні будівлі; внутрішні стіни приміщення як екрани тощо» [58, с. 227]. Будучи результатами конвергенції культури та технологій, ці види сучасного мистецтва водночас є і «продуктами» один одного: інсталяції, як правило, є частиною хепенінгу, а хепенінги – частиною медіа-арту. Ці форми просторово-візуального мистецтва концептуально пов'язані з генезою культури сучасної техногенної цивілізації: «До комп'ютерного мистецтва помилково підходити зі старими естетичними критеріями. Це явище якісно іншої природи. Немає жодного секрету у тому, як воно робиться, його технологія пояснюється у спеціальних посібниках. За бажання будь-хто може оволодіти нею.... Автор чи група авторів роблять схематичний опис персонажів, видів природи, будівель, квартир, магазинів, установ тощо.... Комп'ютеру дається завдання «оживити» це за певними зразками та описом» [95, с. 125].

Саме тому комп'ютер, що мислить, комп'ютер-творець – це одна з провідних тем технологічної сингулярності, яка зайняла міцне місце в культурі сучасності. Умовність часу у віртуальному просторі викликала до життя твори, у яких соціальна, фізична реальність набуває гротескних форм. Якщо використовувати термінологію Еко У., витвори мистецтва у віртуальному просторі стають по-справжньому відкритими завдяки його інтерактивності: в текст можна грати, вибираючи сценарії розвитку сюжету, текст можна коментувати в блогах, текст можна писати колективно, можна дописувати і переписувати: «Гіпертекстова мультимедійна модель, модель, яка використовує систему організації Інтернет, мережу гіперпосилань, можливість включення відео та аудіоцитат є на сьогоднішній день найбільш оптимальною моделлю. Комп'ютерна мережева гіпертекстуальність призвела до виникнення книг-квестів, книг-ігор, книг на основі електронних енциклопедій, ігор, книг-блогів» [135, с. 310].

Для відтворення системи культурних кодів та пов'язаного з ними процесу культурної комунікації у віртуальному просторі, необхідна підтримка

механізмів відтворення ідентичності учасників комунікативного процесу, «за допомогою якого соціальний актор пізнає себе та конструює смисли, головним чином на основі заданого культурного атрибуту чи сукупності атрибутів, виключаючи більш широку співвіднесеність з іншими соціальними структурами» [78, с. 23]. Кастельс М. відмічає, що воно пов'язане з кризою тієї моделі ідентичності, яка була сконструйована грецькими філософами понад два тисячоліття тому. Для сучасної культури характерні два різноспрямовані процеси, пов'язані з ідентичністю, що конструюється у віртуальному просторі. В першу чергу, процес глобалізації намагається гомогенізувати культуру, стирає національні відмінності та створює глобальну віртуальну культуру, що базується на загальних культурних кодах. Це космополітична культура. По-друге, це процес побудови національних ідентичностей у мережі, тобто перенесення національних культур у віртуальне середовище та підтримання національних сегментів у ньому: «Процеси надшвидкого поширення, зміни та інтерпретації інформації, а також пов'язані з ними проблеми самоідентифікації неминуче призводять до процесів атомізації, мозаїчності, суперечливості цінностей діючих в інформаційному суспільстві» [78, с. 418].

Завдяки інтерактивності віртуального простору процес культурної комунікації перестає бути просто одностороннім процесом сприйняття і перетворюється на процес взаємообміну та співтворчості: ««глибока інтерактивність», тобто формування та підтримка усвідомлених децентралізованих культурних мереж, є провідною глобальною характеристикою ... люди не тільки набувають великих можливостей споживання більшої кількості символічних ресурсів, вони значно збільшують свою здатність творити» [133, с. 41].

Звертаючись до багатоаспектності культурної маргінальності у мистецтві, необхідно також звернутися до соціальних витоків даного явища, ознаки, що дозволяють класифікувати зазначені прийоми та результати

творчості як маргінальні та позначити функціональні особливості культурної маргінальності. Згідно із визначенням Мішеля Тевоза, можна виділити дві групи факторів зовнішнього (соціального) та внутрішнього (психологічного) порядку, тобто взаємозв'язок між суспільною ізоляцією та творчими здібностями культурних маргіналів. Необхідно підкреслити, що у характеристиці творчості у якості маргінальної слід враховувати, що культурний продукт як результат творчого акту може не належати до маргінального мистецтва виключно за ознакою інакшості та невідповідності стандартам домінуючої культури. Особливого значення надається саме соціальній ізоляції, що стимулюють творчу активність.

Описуючи сутність такого маргінального напрямку у живописі, як арт-брют, який виник у другій половині XX століття, Тевоз М. наголошує на тому, що «... автори арт-брют ... не підкоряються жодному канону, навіть такому, що можна порушити, і жодній спадковості, навіть такої, яку можна розірвати. Вони повністю позбавлені будь-якого зв'язку між собою. ... Траєкторії розходяться або перехреснюються, не стикаючись і не зустрічаючись у повній байдужості, немов у феєрверку. Якщо розібратися, арт-брют нічого не визначає і не позначає: ця назва відноситься до всього, що не дає зв'язати себе визначенням. Це розсіяння поодиноких своєрідностей, зусиль і яскравостей, які мають походження чи загальної точки. Тому хочеться вбачати у ньому спробу звільнення» [174, с. 110].

Завершуючи аналіз багатоаспектності культурної маргінальності в умовах віртуалізації суспільства зазначимо, що культурна маргінальність як соціальне явище є джерелом динаміки культури сучасної техногенної цивілізації, оскільки вона репрезентує у віртуальному просторі інше, нестандартне світосприйняття технологічного світу, який підпорядковується інтенсивним трансформаціям, так і можливість для особистості долучитися до нових культурних продуктів, які наявні у віртуальному просторі.

Культурна сфера сучасного суспільства як би сама пронизана рисами маргінальності: «Структуротворчими явищами культурної парадигми метамодернізму є характеристика спільноти ..., що об'єднана спільною соціокультурною ситуацією і здійснює в межах конкретного часу свою культуротворчу діяльність в умовах глобалізації та цифровізації, наслідком чого є нова ієрархія цінностей та наявність спільної соціокультурної емоції, сформованої на протидію зовнішній деструктивності. Тобто чітко структуровані емоції, наділені позитивом, цілісністю та простотою протиставляються хиткості картини світу й саме через них реалізується вся палітра сенсів соціокультурного буття, що відображають у художніх практиках» [10, с. 110]. Культурна маргінальність знаходить своє вираження відразу у кількох площинах: у свідомості творця та у соціальному й віртуальному вимірах: «Саме хитання та невизначеність дає змогу запобігти соціальній, ідеологічній, світоглядній обумовленості як конкретизованій обмеженості та сприяти розумінню сутності людини в її атопічному статусі...» [54, с. 78]. Таким чином, створюються передумови формування ментальності людини метамодерну.

3.3. Віртуальні культурні проєкти: сучасні освітні практики та свобода метамодерну

Специфіка розуміння духовності у контекстуальному полі багатоаспектності культурної маргінальності в умовах віртуалізації у сучасному суспільстві отримала нове значення завдяки метамодерному розумінню культурної маргінальності, розвитку віртуальних культурних проєктів та застосуванню освітніх практик. Важливість та необхідність їх застосування пов'язана із тим, що соціальний простір характеризується специфічними особливостями, які по'язані із інноваційними формами навчання, його здатністю трансформуватися й швидко адаптуватися відповідно до викликів сьогодення: «Сучасне осмислення освітніх практик

констатує факт їх головного призначення – розвиток і виховання сучасної освіченої людини, людини-громадянина. Освітні практики, в такому контексті, мають забезпечити кожному учаснику освітнього процесу широкі можливості для здобуття адекватних і прийнятних умов для розвитку й готовності до життя» [24, с. 3]. Освітні практики, насамперед, спрямовані на знання, що формують культурні, інтелектуальні, моральні та інші важливі складові особистості, необхідні для ефективної соціокультурної діяльності та формують вектори розвитку культури відповідно до вимог сучасності,

Під освітньою практикою розуміємо «соціально-культурний феномен, якій існує і розвивається в певній соціокультурній ситуації відповідно до законів розвитку суспільства, законів функціонування соціальних систем, принципів інноваційності; характеризується цілісністю та єдністю, має специфічні характеристики; представлений досвідом певної системи освіти та конкретних освітніх установ; презентує колективну або індивідуальну інноваційну соціально-педагогічну сутність освітньої діяльності та її концептуальну ідею, дискурсивний характер» [48, с. 25]. Саме досконалий розгляд освітніх практик в українському суспільстві, сформував бачення українськими вченими специфіки свободи метамодерну, яка в тому чи іншому вигляді була імплементована у сьогоденні, враховуючи особливості функціонування соціокультурної ситуації України у реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття: «Глобальні інтеграційні тенденції, що спостерігаються у світовому освітньому просторі, є однією з найактуальніших тем сучасності. Вони не лише визначають перебіг подій на міжнародній арені, але й істотно впливають на всі сфери суспільного життя, виступаючи каталізаторами змін та розвитку... Вони також впливають на розвиток культури та духовного життя, сприяючи поширенню ідей та цінностей за допомогою міжкультурного обміну» [75, с. 528]. Зазначимо, що ми бачимо у практиці людську діяльність, спрямовану на

активне перетворення природи, соціуму і суспільства та забезпечення створення необхідних умов для розвитку всієї людської організації.

Освітні практики в XXI столітті, як вже було позначено, являють собою сукупність дій, навичок, вироблених в умовах придбання і засвоєння певних знань: «Найпотужніші трансформаційні процеси, пов'язані з переходом до нової моделі освіти та переорієнтацією на компетентнісну парадигму навчання, вимагають переосмислення характеру відносин суб'єктів освітньої діяльності, модернізації освітніх програм, технологій та змісту освітнього процесу на всіх рівнях» [32, с. 727]. Незважаючи на важливість освітніх практик для гармонійного розвитку суспільства як соціальної системи, слід підкреслити, що «населення світу стикалося зі значними труднощами у реалізації права на освіту як основного права людини» [186, с. 226]. У контексті впливу таких трансформаційних процесів, як віртуалізація та інформатизація в масштабах світової спільноти, освітні практики також включають в себе способи пошуку і відбору нової інформації за допомогою сучасних технологічних засобів (що мають на увазі віртуалізацію мислення і простору), ресурсів і способи комунікації з усіма учасниками освітнього процесу, який в сучасному світі відбувається протягом усього нашого життя: «Інноваційність освітніх практик в такому контексті розуміються як комплексний, цілеспрямований процес створення, розповсюдження та використання нового, сучасного знання, метою якого є задоволення потреб й інтересів людей креативними засобами, що веде до певних якісних змін системи і способів забезпечення її ефективності, стабільності та життєдіяльності людини. Освітня діяльність, яка забезпечує трансформацію професійних компетентностей формує сучасні системи управління, організацію, споживання тощо» [24, с. 8]. Таким чином духовність запроваджується за допомогою соціалізації як важлива складова ціннісної орієнтації особистості та суспільства в цілому. Освітні практики мають тісний взаємозв'язок із культурними практиками та, у свою чергу, впливають

на культурний простір суспільства та на відтворення культури у соціальному та віртуальному просторі.

Тому розгляд проблеми духовності в контексті багатоаспектності проявів культурної маргінальності в умовах віртуалізації сучасного суспільства спонукає також до окреслення певних засад метамодерну, оскільки, на наш погляд, це найбільш обґрунтована концепція, яка спроможна стати альтернативою постмодерністського бачення світу, навіть незважаючи на те, що вона вміщує діалектично неоднозначні, а підчас і протилежні теоретичні конструкти: «Метамодернізм як культурна парадигма та культурна логіка епохи Інтернету пронизаний протиріччями, напруженнями, ідеологічними опозиціями та неоднозначними здобутками. Він частково збігається з постмодернізмом, частково виникає з нього як реакція на постмодерну фрагментацію, індивідуалізм, аналітизм і спеціалізацію і ґрунтується на ідеї численних взаємозв'язків сучасних культурних феноменів» [33, с. 17].

Саме за допомогою цього терміну ми можемо, на наш погляд, найбільш достовірно описати вплив таких засад соціокультурних трансформацій, як глобалізація та віртуалізація, на сучасні культурні практики, соціокультурні трансформації свободи, та, відповідно до цього, прояви культурної маргінальності: «Однією з істотних потреб людини є власна приналежність до чого-небудь, чи то соціальна група, конфесія, політична орієнтація, географічний ареал і т.п. Серед цих форм ідентичності культурна ідентичність є головною і всеосяжною, адже вона значною мірою визначає людську ментальність, психологію і життєвий уклад в цілому» [3, с. 59].

Слід зазначити, що метамодерн стає культурною домінантою сьогодення, поєднуючи певні світоглядні орієнтири модерну та постмодерну й створює нові коди для розуміння соціокультурного простору, які засновані на «відкритому підході до вивчення світу» [33, с. 15]. Відповідно до думки Кербі А., теорія постмодернізму відходить у небуття, ми більше не

відчуваємо її відповідності культурній ситуації сучасності: «Теорія відслужила своє, її культурний рух затих, відчувається її безсилля і марність... Сьогодні люди, які виробляють і споживають культурний продукт... відмовилися від ідей постмодернізму та його форм» [124]. У той же час бачимо появу альтернативних концепцій, які намагаються тлумачити сенси та коди сучасного культурного простору. Однією з таких концепцій став метамодернізм, який «розвивається не шляхом вивчення окремих, ізольованих феноменів, а шляхом безперервного вивчення тенденцій, що домінують у культурі, поєднання стилів та умовностей минулого зі стратегіями та пристрастями сьогодення» [180, с. 3].

У загальному визначенні під метамодерном розуміється певний культурний код, що прийшов на зміну постмодерну. Відповідно до думки Шабанової Ю., у даній роботі вважаємо доречним охарактеризувати метамодерн та його вплив на сучасну соціокультурну ситуацію наступним чином: «Метамодерн, що визнається сучасними культурфілософами як поточний час здійснення культури, приходить на зміну постмодерну, ознаменовавши кризовий стан філософських пошуків на протязі 20 століття. 21 століття демонструє трансформаційні тенденції смислових пошуків що знаходять відображення в стані перманентної невизначеності» [55, с. 7]. Вчена наголошує, що саме метамодерн, коливаючись між мрією та ідеєю дозволяє, з одного боку, не відмовлятися від національної самоідентифікації, що є зараз дуже важливим для сучасної України, а з іншого – здійснювати спробу визначити національну ідею в широкому контексті світових вимірів. Це спричинило певні трансформації української ментальності в добу метамодерну: «Увага до людинотворчого потенціалу духовності в українському суспільстві об'єктивно обумовлена тією роллю, яку завжди відігравала духовність у формуванні аксіосфери особистості, індивідуальних переконань, картини світу, людських якостей, і тією компенсаторною

функцією, яку здатна виконувати духовність відносно негативних наслідків жорсткого індивідуалізму та прагматизму сьогодення» [16, с. 23].

На даному етапі людина в прямому сенсі змушена балансувати на межі світоглядних орієнтирів, оскільки глобалізація зробила людство тісно поєднаним у масштабах світової спільноти. Вона знаходиться в стані так званої осциляції, ми спостерігаємо певну дуальність парадигми соціокультурних явищ, які переходять у фазу почергового дисонансу з соціокультурними складовими як модерну, так і постмодерну. Необхідність такого лавірування не випадкова і обумовлена необхідністю створення особистої позитивної свободи для людини, оскільки «ступінь свободи особистості можна, на наш погляд, розглядати як критерій прогресу людства... По мірі розвитку суспільства, з кожною новою епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особи» [1, с. 40].

На зміну установкам минулого приходить новий рівень свободи людини – т. зв. «позитивна свобода» відповідно до концепції Чарльза Тейлора, тобто можливість і наявність ресурсів для реалізації свого потенціалу. Він зазначає, що «негативну свободу» характеризує такий стан, де індивід знаходиться в результаті свободи від зовнішніх обмежень, вона, відповідно до визначення Тейлора, спирається на «концепцію можливості» (opportunity-concept), а «позитивна свобода» – на «концепцію здійснення» (exercise-concept) [81, с. 6]. Метамодерн забезпечує максимально сприятливі умови для позначення і реалізації цілей, відповідних особистості, групі або суспільству. Новий рівень свободи, який людина отримує в епоху метамодерну, - це так звана «позитивна свобода», яка приходить на зміну «негативній свободі» попередніх епох. Концепція позитивної свободи передбачає здійснення контролю над своїм життям, при цьому зазначимо, що людина вільна лише тоді, коли вона будує своє життя відповідно до власних потреб та переконань.

Поняття «метамодерн» отримало найбільше поширення внаслідок своєї універсальної і всеосяжної природи, яка «включає в себе весь сучасний

спектр цивілізації, розглядає питання екзистенціальної сутності людини, звертаючись до досвіду минулого і заглядаючи в цифрове майбутнє» [102, с. 92]. Створення інтерпретаційної моделі навколишньої дійсності залежить від процесу розуміння змін, які відбуваються в суспільстві. Водночас, це є неможливим без урахування особливостей віртуалізації як глобального трансформційного процесу, без якого сучасне суспільство взагалі неможливо уявити. Таким чином, світогляд метамодерну можемо позначити в якості пізнання сучасної картини світу за допомогою якого ми намагаємося досягнути цикл постійних соціокультурних трансформацій та перетворень у культурі. Аналізуючи метамодерн, Губернатор О. визначає його як «нову парадигму, у якій домінує етика, пов'язана з пошуком аутентичності та визначенням основ буття способами, що дають змогу фрагментованому «я» інтегруватися в нові сенсові конфігурації. Водночас метамодернізм уособлює зміну віх, що відповідає культурноісторичному процесу. Відповідно до концепції метамодернізму сучасні культурні практики не відмовляються від характерних жанрів та прийомів постмодерну, а пропонують власні підходи до їх використання» [10, с. 109]. Таким чином, віртуалізація надає можливість відтворення певних культурних кодів у полі глобальних мереж. При цьому зазначимо, що в епоху метамодерну віртуалізація призводить до того, що віртуальний світ перестає сприйматися як штучний та ілюзорний, він стає реальним простором соціальної взаємодії, виступає єдиним інформаційним полем для комунікації не тільки окремої особистості або соціальної групи, а й простором реалізації культурних та освітніх практик.

Відповідно до дослідження Губернатор О., виокреслимо деякі особливості культурних практик метамодерну. Перш за все, це відхід від жорсткої персоніфікації, утилітаризму та духовного відчуження від світу; по-друге, вони спрямовані на подолання дискретної свідомості та індивідуалізму; по-третє, характеризуються зміщенням акцентів з руйнування на осмислене прагнення до споглядання, до реконструкції та цілісного

світосприйняття; й по-четверте, прагнуть до становлення нової, цілісної, синкретичної свідомості, яка здатна до глобального світорозуміння, відповідальності та соціально корисної діяльності [10, с. 112]. Йдеться про такий вид соціального буття, при якому різні парадигми представлені в суспільстві одночасно.

Відповідно до особливостей сучасної соціокультурної ситуації, вважаємо вельми актуальним питання щодо ефективного використання різноманітних освітніх практик у віртуальному просторі, зокрема у накресленні віртуальних культурних проєктів. Як вже було зазначено, вплив трансформаційних процесів на життєдіяльність техно-інформаційної цивілізації у глобальному масштабі має настільки велике значення, що, як ми вже зазначали раніше, ряд науковців, які досліджують проблеми глобалізації, інформатизації, віртуалізації взагалі та функціонування віртуального простору як структурного елементу сучасного суспільства зокрема, відзначають видозміни усіх ключових суспільних елементів, до яких відноситься і культура.

Можна вважати встановленим, що віртуалізація призвела до виникнення культури нового типу, тобто культури віртуального простору. Також зазначимо й про зміни у культурній маргінальності як соціальному явищі, спричинені виникненням нових культурних потреб, відмінність яких полягає в тому, що, по-перше, неухильно зростає спектр культурних послуг, спрямованих саме на користувачів глобальної мережі; по-друге, їх неможливо в повному обсязі задовольнити у просторі соціальному.

Актуалізація інтересу до віртуальних культурних проєктів обумовлена, в першу чергу, масовим впровадженням комп'ютерних технологій та мереж у життєдіяльність як соціальних інститутів, так і окремої особистості. В результаті появи нових можливостей, що надає віртуальний простір, змінився характер діяльності різних елементів соціальної структури суспільства, зокрема, певних видозмін зазнала культура. Виникнення терміну

«віртуальний проєкт» корелює з введенням в науковий обіг терміну «віртуальне підприємство», яке запропонував Дж. Хопланд, який скористався аналогією з поняттям віртуальної машини із галузі комп'ютерної техніки. Такий підхід до локаційно розподілених ресурсів задля оптимізації командної роботи та кінцевого результату стала прототипом віртуального проєкту.

Відповідно до визначення Пальчинської М., яка досліджувала віртуальні соціально-орієнтовані проєкти, вважаємо доречним акцентувати увагу на наступних специфічних рисах віртуальних проєктів, орієнтованих на соціальну та, на нашу думку, й на культурну сфери сучасного суспільства:

- відсутній часовий бар'єр – у будь-який час можливо здійснити оперативне керування або модернізацію проєкту;
- відсутній просторовий бар'єр – проєкт діє не на локальному рівні, а у глобальному інформаційному просторі;
- обсяг первісних фінансових інвестицій, що необхідний для створення та реалізації проєкту, значно менший, ніж для проєктів, які реалізуються у соціальному просторі;
- більш тривалий період використання результатів проєкту [29, с. 335-336].

У контексті даного дослідження віртуальні культурні проєкти розглядаються насамперед, як репрезентація культурної маргінальності у просторі віртуальному та інструмент конструювання соціокультурного простору сучасного суспільства. Існують різні інтерпретації цього явища, але зазначимо, що у категоріальному апараті сучасної соціальної філософії не існує визначення поняття «віртуальний культурний проєкт», оскільки ця проблематика поки що не знайшла свого висвітлення у науковому дискурсі взагалі. У дослідженні Пальчинської М. є визначення лише віртуального соціального проєкту, під яким розуміється «комплекс дій, які реалізуються у віртуальному просторі або спрямовані на його користувачів, результати якого впливають на соціальну сферу певного регіону, країни, світової спільноти»

[29, с. 327]. Тому у даній кваліфікаційній роботі, спираючись на вищенаведене визначення, під віртуальним культурним проєктом розуміємо «комплекс дій, які реалізуються у віртуальному просторі, результати якого впливають на соціокультурний простір сучасного суспільства та надають додаткові можливості для задоволення культурних потреб». На наш погляд, це інноваційна та інтерактивна форма організації культурної діяльності, що реалізована за допомогою віртуального простору та відповідає умовам сьогодення.

Віртуальний культурний проєкт являє собою певну конвергенцію ресурсів, розташованих в глобальній комп'ютерній мережі та залучених із простору соціального. Цей тип проєктів в Україні лише набирає обертів, але вже суттєво впливає на культурну сферу сучасного українського суспільства, особливо в умовах воєнного стану: «Починається нова культурна парадигма, пошук нових форм мистецтва. Форми віртуальної реальності відтворюють не лише новий естетичний (тобто чуттєвий) досвід, який ґрунтується на реальному людському досвіді вигаданих, змодельованих дій чи подій, а й новий інституційний простір – мистецькі стилі та школи, мистецьку презентацію та мистецьку організацію (наприклад, віртуальні музеї, виставки, театри та ін.), арт-ринок трансформується» [26, с. 19].

Вищезазначене зумовлює загальну динаміку поширення віртуальних культурних проєктів в тому числі. Відмінною рисою віртуального простору є те, що він втілює в собі провідну особливість сучасних інформаційних технологій, а саме їх інтерактивний характер. Значний вплив глобальної комп'ютерної мережі на культуру почався із можливості інтернет-користувачів брати активну участь в культурній діяльності у віртуальному просторі, у а деяких випадках створювати культурні продукти за власним бажанням і потребами.

Вважаємо, що для більш детального аналізу віртуальних культурних проєктів слід звернутися до концепту соціального проектування, оскільки, на

наш погляд, віртуальні культурні проекти є різновидом соціальних проектів за наступними ознаками: по-перше, метою цих проектів є створення або підтримка певної системи цінностей; по-друге, вплив цих проектів на окрему соціальну спільноту або суспільство в цілому є позитивним за своїм соціальним значенням. У даному дослідженні ми акцентуємо увагу саме на цих ознаках, оскільки соціальне проектування тісно пов'язане із практикою соціокультурних перетворень, які передбачають необхідність змін у сфері культури відповідно до таких засад соціокультурних змін, як віртуалізація та інформатизація. Стратегічною метою цієї категорії проектів є створення віртуального культурного простору, який дозволяє забезпечити задоволення культурних потреб із урахуванням об'єктивних умов життєдіяльності різних соціальних груп, що складають соціальну структуру суспільства. В умовах воєнного стану суб'єкти підприємницької діяльності, волонтери та громадські організації намагаються на тлі своєї провідної діяльності приймати участь у проектах даного типу, наприклад, виступати спонсорами культурних заходів, сприяти популяризації української культури серед молоді та ін. Ця тенденція може бути охарактеризована як соціально орієнтований маркетинг. Залежно від цілей і масштабу культурного проекту, це може бути соціальна група, яка суттєво впливає на формування суспільної думки.

Зазначимо, що в сучасному українському суспільстві репрезентація культури у віртуальному просторі підтримується на держаному рівні. Міністерство культури, молоді та спорту України за підтримки Google Україна працює над створенням віртуального культурного простору сучасної України. «Автентична Україна» [41]. Насамперед, цей віртуальний культурний проект створено для збереження культурної спадщини України за допомогою сучасних технологій, він «всебічно висвітлює українську культуру з різних сторін: від народного виконавського мистецтва, унікальних історичних предметів та архітектури старовинних дерев'яних церков – до кубофутуризму і сучасних музейних технологій» [41].

Проект також включає добірку унікальних оцифрованих предметів з музеїв України, які, відповідно до думки авторів проекту, мають символічне значення для українського народу та української культури: «На сайті проекту наявна в електронному форматі перша друкована книга в Україні: львівський «Апостол», виданий у лютому 1574 року Іваном Федоровичем, який поклав початок українському книгодрукарству» [41]. Також у рамках проекту створено віртуальні тури об'єктами культурної спадщини, завдяки яким можна відвідати музеї під відкритим небом, зайти до дерев'яних церков чи заглянути за лаштунки оперних театрів України. Проект «Автентична Україна» показує самотність культури України, зокрема нематеріальної культурної спадщини, до якої можна долучитися завдяки колекції аудіо- та відео зразків української народної культури.

Також прикладом державної підтримки цифровізації та віртуалізації української культури слугує проект «Віртуальний музей нематеріальної культурної спадщини України» [43], створений в рамках більш глобального проекту, організатором якого є Український центр культурних досліджень за підтримки Міністерства культури України. Його створено у 2018 році, як інфокомунікаційну віртуальну платформу задля представлення культурної спадщини України широкому колу користувачів. Метою Віртуального музею нематеріальної культурної спадщини є підвищення обізнаності про елементи, що внесені до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України, залучення до інформаційної та комунікаційної складової культурного життя у віртуальному просторі широкого кола зацікавлених осіб. Цінність віртуального музею полягає в об'єднанні наявних культурних та дослідницьких ініціатив, сприянні максимальному розповсюдженню знань про українську культуру у глобальному віртуальному просторі.

Віртуальні культурні проекти також застосовуються задля просування певних цінностей, які позначаються як «найбільш загальні орієнтири в оцінці, освоєнні і перетворенні світу, і як досить конкретні значення речей,

властивостей, відносин, з якими має справу людина і які для нього з тих чи інших обставин мають важливе значення» [31, с. 113]. Нерідко цей тип віртуальних культурних проєктів спрямовано на збереження певної системи цінностей в умовах світу, який підпорядковується певним видозмінам, як, наприклад, сучасне українське суспільство в умовах воєнного стану. Приклад такої діяльності — проєкт «Поранена культура», який спрямовано на те, щоб за допомогою сучасних технологій врятувати українську спадщину та передати її майбутнім поколінням українців: «У випадку України маємо справу з проблемою ідентичності нової держави, держави, яка інтегрувалася з різних частин і нині в складних умовах прагне створити основи для спільної пам'яті й ідентичності» [31, с. 8]. Для цього проєкту об'єдналися львівський музей «Територія терору» із «Фондом культурної спадщини України». Цей культурний проєкт створено, насамперед, задля запобіганню втратам культурної спадщини в умовах воєнного стану. У проєкті поєднують записи історій музейних працівників та технології віртуальної реальності. Відповідно до думки співробітників музею, «наші усноісторичні інтерв'ю, які можна буде подивитись в YouTube, чи почитати. Але також завдяки використанню VR-шоломів, ти одягаєш і можеш «пройтись» по цьому зруйнованому музею» (<https://suspilne.media/369868-poranena-kultura-u-lvovi-zapocatkuvali-proekt-dla-zberezenna-spadsini-pid-cas-vijni>). Охтирський краєзнавчий музей став першим та пілотним епізодом проєкту «Поранена культура», в якому є дві складові:

- 1) діджиталізація культурної спадщини із застосуванням технологій доповненої реальності;
- 2) документація музеїв як культурних об'єктів через відеоінтерв'ю за методом усної історії.

Проєкт «Креативна Європа» в Україні» спрямований на «...максимально можливу конвергенцію мистецтва та технологій віртуальної реальності, до того ж віртуальна та доповнена реальність стає все більш

популярною у культурних проектах» [44]. Це допомагає зробити культурні проекти більш відкритими. Один із найвідоміших музеїв культури і мистецтва у віртуальній реальності – Artheon, який містить тисячі оцифрованих творів мистецтва з колекцій світових музеїв. У додатку можна здійснити віртуальну екскурсію музеєм, створити власну експозицію відповідно до власних культурних потреб. Проект презентував виставку «Подолання гравітації», яка дозволяє за допомогою доповненої реальності здійснити екскурсію будинком художниці, який стилізовано під житлове помешкання. Відповідно до задуму організаторів проекту, «подібний досвід наближає людей до митця та дозволяє більше зрозуміти концепт його творчості» [44].

За характером проєктованих змін віртуальні культурні проєкти можуть бути підтримуючими, тобто такий проєкт передбачає опис соціокультурної діяльності певних соціальних груп, що здійснюється б при постійній взаємодії між цими групами та громадою або соціальними інституціями. На всіх етапах здійснення такого проєкту передбачено залучення засобів масової інформації задля проведення заходів, які здатні привернути увагу масової аудиторії та залучити особисту ініціативу громадян. Подібні проєкти пов'язані з реалізацією актуальних соціально-значущих проблем. Прикладом такого віртуального культурного проєкту є Платформа культурних ініціатив «Ізоляція» [34]. Пріоритетними напрямками діяльності цієї платформи є підтримка українського мистецтва та митців.

Також на базі цього проєкту створено підпроект ZMINA: Rebuilding для підтримки українських митців і культурних організацій у період військового стану та популяризації української культури в Україні та країнах Європи. Метою даного підпроекту є створення на національному та міжнародному рівнях бази робіт українських митців, які сприяють публічному дискурсу на тему відновлення ідентичностей, соціальних норм, спільнот тощо. Реалізація підпроекту сприяє зміцненню потенціалу українських культурних

організацій, у тому числі й культурних організацій державного сектору та має місію через культурні проєкти стимулювати системні зміни в українському суспільстві, спрямовані на розвиток потенціалу та підтримку української культури, в тому числі, через підтримку культурної децентралізації. Цей проєкт намагається не лише підтримувати українських митців та культурні організації, але й сприяє майбутнім інвестиціям в український культурний сектор.

За напрямом діяльності віртуальні культурні проєкти також можуть бути спрямовані переважно на соціальну сферу й у такому випадку результати проєкту безпосередньо впливають на суспільне життя, можуть мати просвітницький характер та викликати суспільний резонанс, сприяти утворенню асоціацій, надавати статусу публічних діячів особам, які брали в них участь. Прикладом такого проєкту є Sensorama Lab [38], який за допомогою технологій доповненої реальності працюють із музеями задля втілення культурних програм, що спрямовані на молодь. Технічною базою цього проєкту є імерсивні технології та 3-D моделювання. У 2023 році Sensorama Lab за підтримки Українського культурного фонду організовувала академію для музейників, дизайнерів та розробників, які створювали нові проєкти для музеїв. Так з'явилася AR-екскурсія в Національному художньому музеї. Доповнена реальність, на думку засновників проєкту, «це також можливість побачити та почути екскурсію людям із порушеннями зору або слуху. Проте віртуальну реальність можна використовувати і під час класичних виставок у соціальному просторі» [38].

Відповідно до особливостей фінансування соціальні проєкти нерідко являють собою проєкти із змішаним типом фінансуванням. Це пов'язано із діяльністю міжнародних фондів, які фінансують культурні заходи, мистецтво і культуру. Наприклад, Українській культурний фонд, національні грантові програми, бюджети громадських ініціатив у регіонах, громадські організації, волонтери підтримують ідеї культурного відродження України та фінансують

українські культурні проєкти. Фінансування таких проєктів найчастіше має форму меценатства, коли особа або організація, що фінансує культурний проєкт, не ставить комерційних завдань. У разі прикладу наведемо компанію Google, яка створила у віртуальному просторі проєкт задля популяризації української культури під назвою «Україна поруч» [39]. Головною метою цього проєкту є надання можливості здійснити віртуальну екскурсію найкращими перлинами української архітектури, ознайомитись з шедеврами живопису, з народними традиціями й обрядами тощо. Відповідно до задуму засновників проєкту, його важливість в тому, що «він дозволяє побачити пам'ятки, які були ушкоджені під час збройної агресії Росії проти України, оскільки відповідно до офіційних даних, за час широкомасштабного вторгнення було пошкоджено понад пів тисячі історичних будівель, релігійних храмів, музеїв. Тобто, українська культура вже понесла і далі несе величезні втрати і руйнування» [39]. Зафіксувати вигляд історичних будівель є одним із пріоритетних завдань проєкту, завдяки чому можна вже побачити у віртуальному просторі знищені культурні пам'ятки, наприклад, дзвіниця Успенського собору в Харкові. Окрім того, проєкт надає можливість оглянути в віртуальному просторі найцінніші перлини української архітектури, що вже занесені до світової спадщини ЮНЕСКО.

У віртуальному просторі бачимо також цікаві приклади міжкультурної співпраці, прикладом якої є проєкт Digital Transformation for Cultural Heritage Capacity Building in Lithuania, Poland and Ukraine (<https://volynfoundation.org>). Проєкт спрямовано на оцифрування матеріалів культурної спадщини, зокрема архітектури та історичних пам'ятників, здійснюватиметься за допомогою інноваційних 3D-технологій та доповненої реальності. Усі відібрані об'єкти розташовані в Україні, Польщі та Литві. Їх об'єднують прагнення до співпраці та взаємної підтримки між різними європейськими культурами, які «мають на меті сприяти діджитал-трансформації сектору культурної спадщини та підвищити її конкурентоспроможність»

(<https://volynfoundation.org>). Використовуючи новітні технології, в рамках проєкту створені віртуальні моделі історичних будівель (наприклад, пов'язаних із постаттю Вітовта Великого); розроблено веб-сайт, який надає вільний доступ до оцифрованих об'єктів з їх описом та створено інтерактивну карту, де об'єднані історико-культурні об'єкти в транснаціональний туристичний маршрут під назвою «Пояс Вітовта». Також у рамках цього проєкту було імплементовано ряд міжгалузевих культурних підпроєктів, що поєднують історико-культурні об'єкти та місця природно-заповідного фонду; художні та літературні презентації; креативні індустрії та збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини. По мірі функціонування проєкту планується розробка мобільного додатку, щоб надати можливість користувачам за допомогою технологій доповненої реальності подорожувати обраними культурними об'єктами у будь-який зручний час. Веб-сторінка та мобільний додаток підтримуватимуть промоцію та поширення цього контенту в країнах Європи та просуванню т.зв. віддаленого цифрового туризму як відповідь на кризу COVID-19 та воєнний стан в Україні, а також сприятимуть міжкультурному діалогу.

Віртуальні культурні проєкти дуже важливі для сучасного українського суспільства, оскільки вони надають «нові можливості розповісти про українську культуру – масштабно, цікаво й сучасною цифровою мовою, як це зроблено на платформі Google Arts & Culture. Такий проєкт важливий для України і української культури в усі часи, а надто нині – коли триває війна, яка також є війною і за право українців мати свою культуру, історію, мову, ідентичність. Це робить цей проєкт ще актуальнішим. Зокрема, й через збереження пам'яток – нехай і у віртуальному просторі – фактично в такий спосіб зберігаються важливі будівлі, які потім можна реставрувати чи відтворювати в разі пошкодження війною» [54]. Проєкт також представляє українські народні традиції і святкування –наприклад, відзначення Різдва, веснянки, великодні традиції, свято Івана Купала та інші свята. Також можна

ознайомитись з українським фольклором, козацькими думами, традиціями лялькового театру чи європейського театру в Україні. Це унікальний цифровий досвід, який об'єднує митців та партнерів, з метою збереження української культури: «Назагал платформа Google Arts & Culture збирає цифрові версії мистецьких витворів та різноманітних об'єктів культури. Це такий глобальний цифровий банк культурних артефактів, де вже зібрано, описано, показано шість мільйонів артефактів різних культур і цивілізацій» [42].

Проаналізувавши деякі віртуальні культурні проєкти, які створені як ініціативи українських культурних діячів або як спільні міжнародні культурні ініціативи, виокремимо наступні їх ознаки:

- відповідно до масштабу реалізації мають суттєвий вплив на соціокультурний простір сучасного суспільства як у нашої країни, так й за її межами;

- відповідно до тривалості віртуальні культурні проєкти переважно довгострокові, оскільки підтримка проєкту даного типу не потребує значних фінансових витрат. При цьому слід зазначити, що подібні проєкти потребують постійного моніторингу віртуального простору внаслідок його надзвичайної динамічності;

- відповідно до мети реалізації цей тип проєктів переважно некомерційний, оскільки вони передбачають, насамперед, привернення уваги громадськості до культури України, до висвітлення актуальних проблем, які наявні у культурному просторі сучасного українського суспільства внаслідок повномасштабного вторгнення, а також до можливості збереження та відтворення у віртуальному просторі культурної спадщини України.

Однією з провідних особливостей віртуальних культурних проєктів є можливість оперативного внесення змін у підготовку, реалізацію та подальше функціонування проєкту, а також співробітництво із максимально можливою кількістю залучених сторін.

Завершуючи аналіз віртуальних культурних проєктів, слід визначити наступне. Для підвищення ефективності даного типу проєктів доречним є створення віртуальних підпроєктів, основні цілі яких - залучення громадськості до проблем збереження культурної спадщини сучасного українського суспільства, наприклад за допомогою проведення тематичних веб-конференцій та форумів, а також підвищення соціальної відповідальності громадян. Аналіз інформаційного потенціалу сучасного українського суспільства показує, що рівень інформатизації і кількість персональних підключень до глобальної комп'ютерної мережі Інтернет надає необхідні умови для успішної реалізації цих проєктів. Визначна роль віртуальних культурних проєктів, які наявні у віртуальному просторі, полягає у тому, що вони в умовах воєнного стану допомагають зберегти культурну спадщину, яку, нажаль, наша країна втрачає внаслідок воєнних дій. Саме процеси цифровізації культурної спадщини та створення віртуальних культурних проєктів надають змогу зберегти все різноманіття української культури для майбутніх поколінь.

Аналіз віртуальних культурних проєктів дозволяє позначити їх специфіку, яку можна охарактеризувати наступним чином: в будь-який час проєкти можуть бути підпорядковані модернізації; діють у глобальному просторі; вимагають значно меншого обсягу первісних фінансових інвестицій; мають більш тривалий період використання продукту проєкту; доступні у технічному аспекті та надають можливість оперативного залучення додаткових ресурсів.

Висновки до розділу III

Аналіз віртуального простору у є необхідним задля комплексного вивчення репрезентації культурної маргінальності в умовах тих соціокультурних трансформацій, яким підпорядковується сучасне суспільство та культура як його складова. Віртуальний простір істотно впливає на

культурну діяльність особистості, оскільки завдяки включеності у віртуальний простір також змінюються система ціннісних орієнтацій, культурних потреб тощо. Під віртуальним простором розуміється форма буття елементів суспільства як соціальної системи, опосередкована комп'ютерними технологіями, що спричиняє інтенсифікацію соціокультурних перетворень.

Технологічні інновації супроводжувалися виникненням нових соціально-філософських концепцій, що намагалися пояснити ті світоглядні зміни, які відбувалися у результаті масового впровадження інфокомунікаційних технологій. Також зазначимо прагнення до цілісного сприйняття світу, який швидко глобалізується: ведеться активна дискусія щодо необхідності створення системи ціннісних орієнтацій, що поєднає користувачів глобальної комп'ютерної мережі. Культурна маргінальність, у тому числі, відображає вектори зміни ціннісних орієнтацій, адаптуючи суспільство до альтернативних культурних позицій.

Під метамодерном розуміємо певний світогляд, який заснований на багатовекторності та плюралістичності життя. Він являє собою нову філософію, спосіб мислення, а також знаходження власної ідентичності в умовах соціокультурної трансформації, ґрунтуючись на якісно іншому сприйнятті світу в умовах віртуалізації суспільства.

Багатоаспектність культурної маргінальності підкреслює також конвергенцію соціального та віртуального простору як невід'ємний атрибут буття сучасної людини, що призводить до екстраполяції культурних продуктів, властивих спочатку тільки віртуальному простору, у простір соціальний. Таким чином, на сучасному етапі особливістю соціального простору є культурна багатовекторність та пластичність.

Під впливом віртуального простору формуються нові групи культурних маргіналів, діяльність яких здійснюється саме у просторі віртуальному. Таким чином, особистість або соціальна група може бути одночасно

суб'єктом як соціальної, так і віртуальної культурної спільноти. В результаті, в культурі сучасного суспільства бачимо суттєві зміни – засоби культурного виробництва, культурні продукти, культурна діяльність все більш віртуалізуються, мають саме цифровий характер. Культурна маргінальність завдяки виникненню віртуального простору репрезентується ще й у ньому, а не тільки функціонує в просторі соціальному. Зрештою, процес конвергенції комп'ютерних технологій у сферу культури дозволяє існувати у віртуальному просторі різноманітним, іноді протилежним поглядам на культурні стандарти та продукти культури.

Віртуальні культурні продукти відповідають характеристикам «відкритого витвору мистецтва», який формується виключно в динамічному віртуальному інфокомунікаційному просторі. Віртуальний простір забезпечив необмежені можливості для копіювання та репродукції культурних продуктів, викликав до життя мистецтво, центральним об'єктом якого є віртуальний об'єкт споживання. В умовах віртуалізації та інформатизації суспільства культурна маргінальність репрезентується у віртуальному просторі у тому числі за допомогою цифрових форм мистецтва, наприклад інсталяції, хепенінгів, медіа-арту та ін., які відображені у віртуальному просторі.

Під віртуальним культурним проєктом розуміємо комплекс дій, які реалізуються у віртуальному просторі, результати якого впливають на соціокультурний простір сучасного суспільства та надають додаткові можливості для задоволення культурних потреб. На наш погляд, це інноваційна та інтерактивна форма організації культурної діяльності, що реалізована за допомогою віртуального простору та відповідає умовам сьогодення. Саме процеси цифровізації культурної спадщини та створення віртуальних культурних проєктів надають змогу зберегти все різноманіття української культури для майбутніх поколінь.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання: теоретичного осмислення культурної маргінальності як соціального явища та її репрезентації у віртуальному просторі відповідно до особливостей сучасного українського суспільства.

Проведене дослідження дає можливість зробити наступні висновки:

1. Під культурною маргінальністю як соціальним явищем, що має також онтологічний вимір, розуміється здатність особистості перебувати на межі культурних норм, наявних у соціальному просторі, яка є результатом ціннісної амбівалентності та веде до нестійкості особистісного буття. Культурна маргінальність є також атрибутом соціального буття, що визначає здатність культури до подальшого розвитку, здатність до пристосування до нових культурних потреб. Культурна маргінальність супроводжує ці зміни, оскільки вони неможливі без наявності у соціальному просторі маргінальних елементів. Прогрес культури, конвергенція культур та розширення соціокультурного досвіду відбуваються переважно завдяки виходу за межі усталених культурних традицій, тобто завдяки культурній маргінальності.

2. Генеза поняття «культурна маргінальність» надає можливості висвітлити багатозначність проблеми культурної маргінальності у науковому дискурсі, акцентуючи увагу на наукових підходах до аналізу цього соціального явища із урахуванням його онтогенезу у контексті соціокультурних трансформацій, яким підпорядковується суспільство у глобальному масштабі. Представлені у низці досліджень, ці напрями насамперед пов'язують її з цифровою культурою та виникненням цифрових видів мистецтва. Культурна маргінальність як соціальне явище вимагає соціально-філософського аналізу для визначення його онтологічної сутності, специфіки буття особистості в сучасних соціокультурних умовах під впливом таких процесів, як глобалізація, віртуалізація, інформатизація та ін.

3. Напрями аналізу культурної маргінальності дозволяють виділити такі особливості та ключові моменти в сукупності наукових досліджень. Соціокультурний напрям аналізує культурну маргінальність як соціальне явище в контексті міграційних процесів, при яких етнічні, релігійні та міграційні фактори зумовлюють маргінальні явища у сфері культури.

Деадаптаційний напрям розглядає культурну маргінальність потенційно як один із факторів соціальної деадаптації, що у ряді випадків призводить до соціальної ексклюзії; у структурному напрямі домінує акцент на вивченні соціально-економічних та політичних причин культурної маргінальності, оскільки він досліджує генезу та наслідки цього соціального явища насамперед для суспільства як соціальної системи. Культурна маргінальність в контексті антропологічного напрямку характеризує специфічність різних культурних процесів та явищ, що розвиваються поза системою культурних правил та норм, що домінують в ту чи іншу епоху.

Дослідження інноваційної складової культурної маргінальності потребує також інтро- та екстраспективного напрямів, тому що в описі джерел культурної маргінальності необхідно врахувати особливості взаємодії різноманітних соціальних утворень та особливості взаємодії мікро- та макроструктур між собою, але й внутрішні фактори, такі як особливості свідомості та світогляду індивіда або соціальної групи. У фокусі екзистенційного напрямку дослідження культурної маргінальності тяжіє до її тлумачення як результату екзистенціального порушення цілісності соціокультурних якостей особистості. Прагнення переосмислити існуючу систему соціокультурних норм виникає внаслідок екзистенційної кризи неординарної, маргінальної особистості.

4. Методологічний аналіз культурної маргінальності як соціального явища в контексті соціально-філософського аналізу фокусує увагу на специфічності різних соціокультурних проявів як позитивних, так і негативних, що оголюють протиріччя і парадокси в культурі техно-

інформаційної цивілізації. Проблема культурної маргінальності у системі сучасного наукового знання представлена доволі фрагментарно, така роз'єднаність описів певною мірою обумовлена багатоаспектністю культурної маргінальності як соціального явища. Культурна маргінальність не є якимось побічним явищем у соціокультурній діяльності окремого індивіда чи соціальних груп, вона являє собою іманентну властивість суспільства як системи, що має здатність виробляти, стимулювати трансформаційні процеси, як у межах суспільства як системи, а також у сфері творчої реалізації особистості.

5. Соціальні трансформації показують динаміку змін суспільства в цілому або його окремих елементів. Сучасне суспільство характеризується прискоренням темпів соціокультурних трансформацій. У якості основних засад соціокультурних трансформацій, які впливають на культуру та прояви культурної маргінальності, визначені інформатизація та віртуалізація. Це багато в чому пояснюється саме впливом сучасних інфокомунікаційних технологій, конвергенція яких із культурою призводить до виникнення нових форм культурної діяльності, зокрема у просторі віртуальному. Соціальна трансформація діалектична, оскільки вона притаманна складним системам. Параметри вивчення процесу соціальної трансформації залежать від рівня структурної організації соціальної системи конкретного суспільства. Відповідно до особливостей сучасного суспільства, основними засадами соціокультурних трансформацій є перехід від постмодерну до метамодерну; підвищення ролі національної та культурної ідентичності; зміна духовно-ціннісних орієнтацій, поява альтернативних стилів у мистецтві, утвердження нових суспільних ідеалів впливають на суспільні процеси. Перехід до метамодерну обумовлює необхідністю переосмислення особистої позитивної свободи, базисом якої є індивідуалістична концепція особистості та відкритість до будь-яких новацій.

6. Проблема розуміння соціального простору у контексті вивчення культурної маргінальності спонукає до аналізу особливостей сучасного етапу розвитку світової цивілізації, що визначається низкою соціокультурних трансформацій. Вони зумовлені експансією інфокомунікаційних технологій в усі сфери суспільного буття та індивідуальної життєдіяльності особистості, що, в свою чергу, призводить до руйнування усталених цінностей; видозміни світоглядних орієнтирів та картини світу; кризи культурної ідентичності та ін. Ці процеси підсилюють культурну маргінальність у соціальному просторі сучасного суспільства, яка виступає як спроба адаптації до нових світоглядних орієнтирів. Культурна маргінальність постає також екзистенційним результатом порушення особистісної цілісності. Зазначимо, що позитивний результат культурної маргінальності залежить не лише від урахування особливостей соціокультурного простору в конкретних просторово-часових межах, а також від гармонізації ціннісних орієнтацій техно-інформаційної цивілізації у відповідності до антропологічних детермінант суспільного розвитку.

7. Аналіз культури у соціальному просторі сучасного суспільства акцентує увагу, передусім, на особливостях проявів культурної маргінальності в умовах прискореної динаміки соціокультурних трансформацій, що викликані масовим впровадженням інфокомунікаційних технологій. В контексті даного дослідження під соціальним простором розуміємо відтворення певної системи соціокультурних відносин та результатів культурної діяльності в процесі соціальної взаємодії. У систему вимірювання просторових структур буття входять цінності і ціннісні орієнтації, які складають ідентифікаційний простір особистості. Саме тому розуміння соціального простору у контексті аналізу культурної маргінальності здійснюється крізь призму особистості, що обумовлено смислоутворюючими конструктами, які їй притаманні. Соціальний простір як онтологічне ціле визначає просторові межі, у яких розвиваються певні

соціокультурні процеси та культурна маргінальність зокрема. Виявлення специфічних властивостей соціального простору дозволяє виявити екзистенційні конструкти, які безпосередньо пов'язані з необхідністю знаходження конструктивних шляхів розвитку сучасної культури.

8. Рефлексія над смисловими конотаціями поняття культурна маргінальність, її відтворенні також у віртуальному просторі здійснювалася на основі етимологічної розвідки, а також контекстуального використання цього терміну в наукових та філософських працях. Для розгляду проблеми буттєвого самовизначення суб'єкта в ситуації, маргінальність, яку ми розуміємо як категорію часову, відбивається в людині, приводить до дихотомії часу особистого і колективного. Останній, у свою чергу, виконує консервативну функцію колективного контролю суспільства з метою його збереження і утримання життєдіяльності індивідів та груп у статистичному стані задля збереження суспільства як системи. Але цю статичність завжди порушували особистості неординарні, маргінальні за своєю свідомістю.

Культурна маргінальність у соціальному та віртуальному просторі сучасного суспільства має певну індикативну властивість, оскільки здатна як викликати соціокультурні зміни, так і бути індикатором поточного стану культури. Саме тому вона виступає як точка біфуркації в динаміці соціокультурного буття. Збільшення маргінальних утворень у соціокультурному полі наочно ілюструє прогрес або регрес суспільства як системи. Тобто, проявляється також специфіка просторової організації культурної маргінальності, яка здатна концентрувати у собі процеси трансформації соціокультурного поля. Слід відмітити, що культурна маргінальність іманентно присутня у культурі будь-якого суспільства й водночас містить імпульс до соціокультурних змін відповідно до вимог часу.

9. Філософія культурної маргінальності дозволяє простежити трансформації соціального простору сучасного суспільства від соціального до віртуального. Зазначено, що становлення культурної маргінальності

здійснюється у вигляді діалектичного взаємодії різних елементів культури як системи, ціннісних орієнтацій та свідомості, які у результаті надають вектор руху до визначення будь-якого нового культурного стандарту. Реалізуючись у соціальному просторі суспільства, культурна маргінальність здатна стати тим інструментом, за допомогою якого особистість або соціальна група має можливість самоусвідомлення себе та своєї ролі у формуванні культурних цінностей та норм. Філософський аналіз культурної маргінальності визначає це соціальне явище також як констатацію діалектичної взаємодії таких категорій, як простір та час, оскільки воно реалізується у соціальному через конструктивну або деструктивну спрямованість свого розвитку у часі.

10. Віртуальний простір як феномен сучасного суспільства визначає вектори соціальних перетворень у різних соціальних сферах, у тому числі й у сфері культури, динаміка яких корелює із особливостями розвитку техно-інформаційної цивілізації. Враховуючи надшвидкі темпи розповсюдження комп'ютерних мереж, що продукують віртуальний простір, зазначимо його вплив на культурну діяльність та констатуємо екстраполяцію явищ соціокультурного буття у віртуальний простір. Трансформації простору від соціального до віртуального в умовах техно-інформаційної спрямованості цивілізаційного процесу, яким підпорядковується сучасне суспільство у глобальному масштабі, призводить до кореляції проблеми культурного самовизначення особистості або соціальної групи в умовах сучасної соціокультурної ситуації. Таким чином, логічним є звернення до аналізу репрезентації культурної маргінальності у віртуальному просторі.

11. В умовах віртуалізації суспільства культурна маргінальність завдяки виникненню віртуального простору репрезентується в ньому. Процес конвергенції комп'ютерних технологій у сферу культури дозволяє співіснувати у віртуальному просторі різноманітним, іноді протилежним поглядам на культурні стандарти та продукти культури. Багатоаспектність проявів культурної маргінальності в сучасних соціокультурних умовах є

реакцією на ті зміни, які відбуваються у суспільстві й має високий ступінь динаміки. У процесі культурної діяльності людини відбувається постійна видозміна вже усталених культурних форм та виникнення нових, які формуються в умовах різного ступеня стійкості домінуючих культурних традицій. Це призводить до певної конвергенції між домінуючою культурою та носіями так званого «нового сприйняття», яке зробило можливим існування у соціальному та віртуальному просторі суспільства співіснування альтернативних культурних течій, розширення меж сприйняття в галузі мистецтва, прийняття культурного плюралізму та зростання толерантності до різних форм іншості та нетиповості.

12. Багатоаспектність культурної маргінальності безпосередньо пов'язана з розширенням культурних кордонів, видозміною стандартів, що домінують, тому без чіткого розуміння статусу цієї межі не можна перейти до ґрунтового аналізу природи культурної маргінальності та її проявів у віртуальному просторі. Ця межа дає якісний поштовх до появи нових культурних продуктів, маргінальних за своєю сутністю, а згодом до зміни структурної форми та змісту самої культури як елементу соціального та віртуального простору. Віртуалізація призвела до виникнення нового типу культурної маргінальності, яка властива саме сучасному суспільству. Її поява спричинена виникненням нових культурних потреб, відмінність яких полягає в тому, що, по-перше, неухильно зростає спектр культурних послуг, спрямованих саме на користувачів глобальної мережі; по-друге, їх неможливо в повному обсязі задовольнити у просторі соціальному. Це проявилось у формуванні світогляду, що намагався уникнути антигуманістичних наслідків суспільства консьюмеризму та технократії та базувався на ідеях трансформації гуманізму та антропоцентризму у їх класичному розумінні, в основі яких була тісна конвергенція технологій та людини.

13. Акцентовано увагу саме на технологічності як одній із провідних особливостей культурної маргінальності у сучасному суспільстві.

Насамперед, сучасне мистецтво підпорядковується масовому відтворюванню завдяки технічним засобам; по-друге, констатуємо, що з одного боку цифрові технології нівелювали цінність та унікальність витворів мистецтва, з іншого - стали ще одним кроком еволюції мистецтва; по-третє, конвергенція мистецтва, науки і технології, що сформувалася в умовах віртуалізації та інформатизації суспільства, ставить питання про функції, які зараз виконує мистецтво як форма суспільної свідомості. Але безперечно віртуальний простір як структурний елемент сучасного суспільства став важливою складовою сфери мистецтва та простором відтворення сучасної культури.

14. Розгляд проблеми духовності в контексті багатоаспектності проявів культурної маргінальності в умовах віртуалізації сучасного суспільства спонукає також до окреслення певних засад метамодерну, оскільки саме за допомогою цього терміну ми можемо, на наш погляд, найбільш достовірно описати вплив таких засад соціокультурних трансформацій, як глобалізація та віртуалізація, на сучасні культурні практики, соціокультурні трансформації свободи, та, відповідно до цього, прояви культурної маргінальності.

Людина метамодерну ґрунтується на самоактуалізації особистості, намагаючись перетворювати соціальний та віртуальний простір світ в умовах соціокультурних трансформацій. Творчість є сутністю життєвої позиції людини метамодерну, оскільки вона мультикультурна та здатна самостійно вибудовувати різні прояви своєї ідентичності. Для людини метамодерну характерна маргінальність як інструмент постійних змін з ціллю покращення власного життя.

15. Освітні практики мають тісний взаємозв'язок із культурними практиками та, у свою чергу, впливають на культурний простір суспільства та на відтворення культури у соціальному та віртуальному просторі. Віртуальні культурні проекти тісно пов'язані з практикою соціокультурних перетворень, які передбачають необхідність змін у сфері культури відповідно до засад соціокультурних змін сучасного суспільства. Віртуальні культурні проекти

також застосовуються задля проектування певної цінності, які позначаються як найбільш загальні орієнтири в перетворенні світу.

16. Віртуальні культурні проекти також демонструють репрезентацію культурної маргінальності у просторі віртуальному. Під віртуальним культурним проектом розуміємо комплекс дій, які реалізуються у віртуальному просторі, результати якого впливають на соціокультурний простір сучасного суспільства та надають додаткові можливості для задоволення культурних потреб. Це інноваційна та інтерактивна форма організації культурної діяльності, що реалізована за допомогою віртуального простору та відповідає умовам сьогодення. Віртуальний культурний проект являє собою певну конвергенцію ресурсів, розташованих в глобальній комп'ютерній мережі та тих, що залучені із простору соціального.

Віртуальні культурні проекти сприяють цифровізації культурної спадщини України. Вони передбачають, насамперед, привернення уваги громадськості до культури України, до висвітлення актуальних проблем, які наявні у культурному просторі сучасного українського суспільства внаслідок повномасштабного вторгнення, а також до можливості збереження та відтворення у віртуальному просторі культурної спадщини України.

17. Культурні маргінали розширили межі сучасної української культури, допомогли долучити до активних соціальних відносин людей, які уособлювали альтернативну культуру та світосприйняття у різноманітні форми, що сприяють збереженню української культурної спадщини в умовах воєнного стану та посиленню національної ідентичності. Аналіз культурної маргінальності як соціального явища в цілісності його проявів у соціальному та віртуальному просторах сучасного українського суспільства може стати одним із базових складових для прогнозування варіантів подальшого соціокультурного розвитку як окремих культур, так культури глобалізованого суспільства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атаманюк З. М. Культура толерантності в соціальному просторі сучасної України. *Перспективи*. 2023. № 2. С. 23–28.
2. Атаманюк З. М., Музиченко Г. В. Категоричний імператив свободи у філософії Григорія Сковороди. *Перспективи*. 2024. № 1. С. 39–47.
3. Атаманюк З. М., Романенко С. С. Вплив глобалізації на соціокультурні трансформації свободи. *Перспективи*. 2023. № 4. С. 55–62.
4. Атоян А. И. Социомаргиналистика. Луганск : ЛИВЛ МВД Украины, 1999. 455 с.
5. Безарова Г. Г. Філософсько-релігійний зміст поняття духовності. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2014. № 4 (4). С. 46–50. (Серія «Філософія»).
6. Біблер В. С. Культура. Діалог культур. Київ : Дух і Літера, 2018. 368 с.
7. Борінштейн Є. Р., Пальчинська М. В., Арапакі М. В. Людина метамодерну : соціокультурна трансформація & віртуалізація. *Перспективи*. 2024. № 1. С. 72–80.
8. Борінштейн Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства. Одеса : Астропринт, 2006. 400 с.
9. Бродель Ф. Структура повсякденності: можливе і неможливе: в 2-х томах. Том 1. К.: Основи, 1995. 543 с.
10. Губернатор О. І. Метамодернізм як нова парадигма сучасних культурних практик. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2023. № 1. С. 109–114.
11. Директиви культурної політики України. Розроблено експертами групи Культура РПР. 2015 р. URL : https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/1508_Dyrektyvy-kulturnoji-polityky.pdf

12. Інсталяція. Скляренко Г. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL : <https://esu.com.ua/article-12358>
13. Козловські, Петер. Постмодерна культура : суспільно-культурні наслідки технічного розвитку. *Сучасна зарубіжна філософія : течії і напрями. Хрестоматія*. Київ : Ваклер, 1996. С. 214–294.
14. Копієвська О. Р. Рефлексія як метод наукового осмислення культурних трансформацій. Питання духовної культури. *Культура народів Причорномор'я*. 2013. № 262. С. 148–152.
15. Крамська С. Г. Культурні контакти як засіб розвитку міжкультурного діалогу. *Регіональні культурні, мистецькі та освітні практики* : матеріали VI міжнар. електронної наук.-практ. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 берез. 2019 р.). Мелітополь : Поліграфічний центр «Люкс», 2019. С. 61–63.
16. Лисоколенко Т. В., Рогова О. Г. Духовність як основа антропоцентризму в українській філософії. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти*. 2021. № 1. С. 23–29. (Філософія. Педагогіка).
17. Любимий Я. В. Концепція самоорганізації як ключова методологія аналізу суспільних явищ у соціальній філософії кінця ХХ – початку ХХІ століть. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2016. Вип. 7–8. С. 3–28.
18. Ляпіна Л. А. Рівноправний діалог культур як основа сучасного суспільства : мультикультурний проект Бхікху Парекха. *Український соціум*. 2015. № 4(55). С. 46–53.
19. Мартинова С. А. Transformation of a marginal personality in the modern world. Трансформація маргінальної особистості у сучасному світі. *European science : Scientific journal*. 2017. № 2. Р. 146–148.
20. Мартинова С. А. Феномен маргінезу як чинник трансформацій сучасних форм у культуротворчому бутті : дис. ... канд. культурології : 26.00.01. Київ, 2021. 191 с.

21. Мартинова С. А. Феномен маргінезу в культуротворчому бутті. *Вісник Львівського університету*. 2020. Вип. 32. С. 56–64. (Філософсько-політологічні студії).
22. Медіа-арт. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL : <https://esu.com.ua/article-65395>
23. Моїсєєва Ф. А, Усачов В. А. Осмислення культури як процесу розвитку людського суспільства. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 4. С. 70–74.
24. Москаленко А. В. Освітні практики в культурному просторі України. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр. Київ, 2020. 92 с.
25. Недашківський П. С. Реальність віртуального мистецтва: розмова з Борисом Філоненком. *Verbum*. 2019. № 53. URL : <https://www.verbum.com.ua/11/2019/statuses-of-the-art/reality-of-virtual-art/>
26. Оленіна О. Ю., Проценко О. А, Пічугіна Ю. В. Статус мистецтва в сучасному цифровому просторі. *Культура України*. 2022. № 78. С. 18–29.
27. Олійник О. Ю. Культурний простір, комунікація, місто : співвідношення понять. *Культура і мистецтво у сучасному світі*. 2019. Вип. 20. С. 169–177.
28. Павлишин Л. Філософія : навч. посібник. Тернопіль, 2011. 404 с.
29. Пальчинська М. В. Віртуальний простір в умовах соціокультурних трансформацій. Одеса : ВМВ, 2016. 388 с.
30. Пальчинська М. В. Цифрове мистецтво як складова сучасної культури в інформаційному суспільстві. *Перспективи*. 2023. № 4. С. 73–80.
31. Пам'ять і питання ідентичності Польща – Україна / за ред. Т. Горбовського, П. Косєвського. Варшава : Фондація ім. Стефана Баторія, 2013. 193 с.

32. Патлайчук О. В, Канарова О. В., Брюховецька І. В. Сучасні освітні практики ЗВО : особливості використання інноваційних технологій навчання. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 8(14). С. 724–737.
33. Петрова І. Л. Метамодернізм як культурологічна концепція. *Питання культурології*. 2020. № 36. С. 14–23.
34. Платформа культурних ініціатив «Ізоляція». URL : <https://izolyatsia.org/ua>
35. Прибиткова І. М. Місто і просторова організація життя суспільства. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 3. С. 73–103.
36. Прибиткова І. М. Презентація міста в просторово часовій парадигмі. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 3. С. 3–25.
37. Проект «Digital Transformation for Cultural Heritage Capacity Building in Lithuania, Poland and Ukraine». URL : https://creativeeurope.in.ua/p/volyn_foundation
38. Проект «Sensorama Lab». URL : <https://sensoramalab.com/ua/home>
39. Проект «Ukraine Is Here». URL : <https://artsandculture.google.com/project/ukraine>
40. Проект «Zmina : Rebuilding». URL : <https://izolyatsia.org/ua/project/zmina-rebuilding>
41. Проект «Автентична Україна». URL : <https://uccs.org.ua/arkhiv-novyn/proekt-avtentychna-ukraina-stvorenniy-na-zamovlennia-ministerstva-kultury-ukrainy-ta-za-pidtrymky-google-ukraina/>
42. Проект «Віртуальна культурна платформа». URL : <https://artsandculture.google.com/explore>
43. Проект «Віртуальний музей нематеріальної культурної спадщини України». URL : <https://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/site/introdaction>
44. Проект «Креативна Європа» в Україні». URL : <https://creativeeurope.in.ua/>

45. Проект «Поранена культура». URL : <https://suspilne.media/369868-poranena-kultura-u-lvovi-zapocatkuvali-proekt-dla-zberezenna-spadsini-pid-cas-vijni>
46. Прудникова О. В. Культура інформаційного суспільства : ключові концептуальні підходи до розуміння сутності. *Вісник Національного університету юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2014. № 4. С. 57–66.
47. Репетій С. Т. Духовність як філософсько-антропологічна проблема в історії західної філософії епохи Середньовіччя. *Вісник Львівського університету*. 2022. Вип. 42. С. 140–145. (Філософсько-політологічні студії).
48. Рудіна О. М. Педагогічний дискурс освітньої практики. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. Ч. 2. С. 22–28. (Педагогічні науки).
49. Сабадуха В. О. Конфлікт безособистісного й особистісного рівнів суспільного буття в епохи Модерну та Постмодерну. *Вісник НАУ*. Т. 14. № 2. 2015. С. 51–56. (Філософія. Культурологія).
50. Ткаченко К. В. Маргінальна особистість у постмодерному творчому дискурсі. *Перспективи*. 2013. № 2. С. 113–118.
51. Форкош С. В. Феномен еволюції культури : методолого-схемологічний аспект. *ГРАНІ*. 2016. № 1 (129). С. 88–91.
52. Хамітов Н. В. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. 2-ге вид. Київ : КНТ, 2017. 370 с.
53. Ходус Е. В. Феномен соціальної аномії та його інтерпретація в умовах сучасного українського суспільства : дис.... канд. социол. наук : 22.02.01. Дніпропетровськ, 1999. 159 с.
54. Хотин Р. Загуглити культуру. Шедеври української культури збережені на платформі Google у час війни. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-google-art-culture-proyekt-kultura-mystetstvo/32159120.html>

55. Шабанова Ю. О. Трансформація української ментальності в добу метамодерну. *Перспективи*. 2023. № 3. С. 73–82.
56. Agazzi E. Right, Wrong and Science : The Ethical Dimensions of the Techno-Scientific Enterprise. Rodopi, 2004. 354 p.
57. Antonovsky A. Toward a Refinement of the «Marginal Man» Concept. *Social Forces*. 1956. Vol. 35. № 1. P. 57–62.
58. Barber B. Consumed : How Markets Corrupt Children, Infantilize Adults, and Swallow Citizens Whole. New York; London : W.W. Norton & Company, 2007. 406 p.
59. Barthes R. Mythen des Alltags. Germany. Berlin : Suhrkamp Verlag AG, 2010. 350 p.
60. Barthes R. The Responsibility of Forms : Critical Essays on Music, Art, and Representation. Berkeley : University California Press, 1991. 312 p.
61. Bashynska I., Dyskina A. The overview-analytical document of the international experience of building smart city. *Business : Theory and Practice*. 2018. № 19. P. 228–241.
62. Baudrillard J. Simulacra and Simulation. Ann Arbor. Michigan USA : University of Michigan Press, 1994. 320 p.
63. Baudrillard J. The Consumer Society. Myths and Structures. London : SAGE Publications, 1998. 224 p.
64. Bauman Z. Liquid Modernity. Oxford, United Kingdom : Polity Press, 2000. 240 p.
65. Beck C. Postmodernism, pedagogy, and philosophy of education. *Journal of Philosophy of Education*. 1993. Vol. 27. P. 1–13.
66. Beichler J. How Clifford solved the universe in 1870. *Joint March Meeting and April Meeting : APS Global Physics Summit* (13–17 February, 2010). Washington, 2010. 87 p.
67. Bell D. Cultural contradictions of Capitalism. New York : Basic Books; Special Edition. 399 p.

68. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society : A Venture in Social Forecasting. English : Basic Books; Reissue edition, 1976. 616 p.
69. Benjamin W. The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction / Durham M., Kellner D. (Ed.). *Media and Cultural Studies*. Maiden : Blackwell Publishing, 2006. 56 p.
70. Benkler Y. The Wealth of Networks. How Social Production Transforms Markets and Freedom. Yale University Press. 2006. 515 p.
71. Besag J. Spatial Interaction and the Statistical Analysis of Lattice Systems. *Journal of the Royal Statistical Society*. 1974. Vol. 36, № 2 P. 192–236. (Methodological).
72. Bolton R. Habermas's theory of communicative action and the theory of social capital. Center for Environmental Studies. 2005. 39 p. URL : <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://ecoport.org/storedReference/558800.pdf>
73. Bookchin M. The Philosophy of Social Ecology. Essays on Dialectical Naturalism : AK Press, 2022. 200 p.
74. Brodel F. The structure of everyday life : possible and impossible. Vol. 3. Time of the world. Kyiv : Basis. 1998. 631 p.
75. Bykovska O., Boyko A., Stepanova N., Karychkovskyi V. Harmonisation of the European Education Area : Challenges and Prospects for Integration of Higher Education in Europe. *Issue of the Revista Conhecimento & Diversidade (RCD)*. 2023. Vol. 15. № 39. URL : <file:///C:/Users/User/Downloads/0224U031704.pdf>
76. Campbell J. Transformations of Myth Through Time. 1st edition. New York : Harper Perennial, 1990. 272 p.
77. Cardinal R. Surrealism and the Paradigm of the Creative Subject. *Parallel Visions : Modern Artists and Outsider Art*. Ed. by Maurice Tuchman and Carol S. Los Angeles : County Museum of Art, 1992. P. 94–119.
78. Castells M. The Information Age. Economy, Society and Culture Wiley-Blackwell. 1999. Vol. 1–3. 1488 p. (Information Age Series).

79. Castells M. The informational City : information technology, economic restructuring, and the urbanregional process. Oxford : Basil Blackwell, 1991. 402 p.
80. Castells M. The informational City : information technology, economic restructuring, and the urbanregional process. Oxford : Basil Blackwell, 1992. Vol. 82, № 1. P. 152–154.
81. Cleve J. Right, Left, and the Fourth Dimension. *The Philosophical Review*. 1987. Vol. 96. № 1. P. 33–38.
82. Conor B. Charles Taylor on Ethics and Liberty. Eidos. *A Journal for Philosophy of Culture*. 2019. Vol. 3. №3. P. 83–102.
83. Dapena-Tretter A. Jean Dubuffet & Art Brut : the Creation of an Avant-Garde Identity. Platform. *Journal of Theatre and Performing Arts*. 2017. Vol. 11. P. 12–33, 20–21.
84. Debord G. The Society of the Spectacle. New York : Zone books, 2002. 155 p.
85. Deflem M. Ritual, anti-structure, and religion : a discussion of Victor Turner's processual symbolic analysis. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1991. Vol. 30. P. 1–25.
86. Deluse G., Guattari F. Nomadology : The War Maqchine. Translated by Brian Massumi. Wormwood Distribution Seattle, WA. 2010. 103 p.
87. Dertouzos M. Finishing the Unfinished Revolution. Human-Centered Computers and What They Can Do For Us. Harper Business ; First Edition. 2001. 225 p.
88. Dertouzos M., Gates B. What Will Be : How the New World of Information Will Change Our Lives. New York : HarperOne, 1998. 384 p.
89. Dickie-Clark H. The Marginal Situation : A Contribution to Marginal Theory. *Social Forces*. Chapel Hill. 1966. Vol. 44. P. 363–370.
90. Digital Culture : The Changing Dynamics. Edited by Aleksandra Uzelac and Biserka Cvjetieànin. Zagreb : Institute for International Relations, 2008. 213 p.

91. Dobrolyubska Y. Ethnocultural Marginality in the Context of Contemporary Social Space. *Перспективи*. 2024. № 1. С. 88–94.
92. Dobrolyubska Y. In the interpretation of R. Park «the marginal person» : Experience of the Modern view of the Concept. *Наукове пізнання : методологія та технологія*. 2024. № 1(53). С. 13–20.
93. Dobrolyubska Y. Modern Typology of Marginality in Social and Cultural Space. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 45. С. 25–29.
94. Drucker P. The Age of Discontinuity. Guidelines to Our Changing Society. 2-nd Edition. N.Y. 2017. 420 p.
95. Drucker P. F. Post-Capitalist Society. New York : Harper Business, 1993, 198 p.
96. Eco U. Interpretation and Overinterpretation. Edited by Stefan Collini. Britain : Cambridge University Press, 1992. 151 p.
97. Eco U. Turning back the clock. London : Harvill Seeker, 2007. 134 p.
98. Eculture : The European Perspective. *Cultural Policy, Creative Industries, Information Lag*. 2005. № 7. 204 p.
99. Edensor T. National Identity, Popular Culture and Everyday Life. Oxford : New York, 2002. 216 p.
100. Eliade M. Myth and reality. Translated from the French by Willard R. Trask. New York : Harper & Row, Publishers. 1963. 190 p.
101. Frank S. Reality and man : an essay in the metaphysics of human nature. London : Faber and Faber. 1966. 238 p.
102. Frye N. «The Decline of the West» by Oswald Spengler. *Twentieth-Century Classics Revisited. Daedalus*. 1974. Vol. 103, № 1. P. 113–114.
103. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York : Avon Books, 1992. 464 p.
104. Glimcher M. Jean Dubuffet : Towards an Alternative Reality. 1-st edition. New York : Abbeville Press. 1987. 310 p.

105. Goldberg M. Qualification of the Marginal Man Theory. *American Sociological Review*. 1941. Vol. 6, № 1. P. 52–58.
106. Goodin D. Albert Schweitzer's Reverence for Life ethic in relation to Arthur Schopenhauer and Friedrich Nietzsche. Montreal, 2011. 208 p.
107. Grau O. Virtual Art. From Illusion to Immersion. Cambridge, London : MIT Press, 2003. 430 p.
108. Gumenyuk T., Palchynska M., Herchanivska P. Kozak Yuriy and Kobyzhcha Nataliia Overcoming the Modern Socio-Cultural Crisis – from Postmodern to Post-Postmodern : Theoretical Aspects. *International Journal of Criminology and Sociology*. 2021. № 10. P. 745–752.
109. Gumilev L. Ethnogenesis and the Biosphere. Progress Publishers, 1990. 381 p.
110. Habermas J. Moral Consciousness and Communicative Action. Translated by Lenhardt C., Sh. W. NicholSEN. Polity : New Edition, 1993. 248 p.
111. Hegel G. Phenomenology of spirit. Translated by A. V. Miller. Oxford : Oxford University Press, 1997. 595 p.
112. Heidegger M. Being and time. Translated by John Macquarrie & Edward Robinson. Oxford : Blackwell Publishers Ltd, 1962. 590 p.
113. Heidegger M. The Age of the World Picture. *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Cambridge University Press, 1977. P. 115–155.
114. Henriques Gr. A New Unified Theory of Psychology. New York : Springer New York, 2011. 307 p.
115. Hiranya K. The Information Society. Space and Culture. 2017. Vol. 4. P. 19–28.
116. Hollinger D. Postethnic America : Beyond Multiculturalism. 10th edition. New York : Basic Books. 2006. 312 p.
117. Honcharenko V. The concept of the world picture in late writings of Ludwig Wittgenstein and Martin Heidegger. *Bulletin of the Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University*. 2019. № 1. P. 35–40. (Series Philosophy).

118. Hughes E. Social Change and Status Protest : An Essay on the Marginal Man. *Reprint by permission of Phylon*. Atlanta University, 1949. Vol. 10. № 1. P. 58–65.
119. Hughes E. The Sociological Eye / edited by Florian Znaniecki. 1st Edition. New York : Routledge. 1984. 584 p.
120. Inglehart R., Welzel C. Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence. Cambridge University Press. 2005. 344 p.
121. Isserman M., Kazin M. America Divided. Oxford; New York : Oxford University Press, 2015. 370 p.
122. Jones S. Cybersociety 2.0. Revisiting Computer-Mediated Communication and Community. New Media Cultures. 1st Edition. SAGE Publications, 1998. 256 p.
123. Kharchenko N. Poverty as Accumulating of Social Disadvantages : Sociological Analysis of Deprivation in Ukraine. ESCIRRU Working Papers. 2010. № 27. URL : <http://EconPapers.repec.org/RePEc:diw:diwesc:diwesc27>
124. Kirby A. The Death of Postmodernism And Beyond. https://philosophynow.org/issues/58/The_Death_of_Postmodernism_And_Beyond
125. Kittler F. Gramophone, Film, Typewriter. Stanford : Stanford University Press, 1999. 360 p.
126. Kroeber A., Kluckhohn C. Culture : a critical review of concepts and definitions. *Cambridge, MA : Peabody Museum*. 1952. Vol. 47. № 1. P. 30–39.
127. Kroker A., Kroker M. Critical Digital Studies. Second Edition. Toronto : University of Toronto Press, 2013. 624 p.
128. Lallana E. The Information Age with assistance from N. Margaret. Asia-Pacific Development Information Programme e-ASEAN Task Force. Manila, 2003. 46 p.
129. Levy P. Cyberculture. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2001. 259 p.

130. Lloyd S. Programming the Universe. New York : Vintage; Reprint edition, 2007. 256 p.
131. Lotman J. Culture and Explosion. Semiotics, Communication and Cognition. 1st Edition. Mouton de Gruyter, 2009. 236 p.
132. Lull J. Culture-on-demand : communication in a crisis world. Maiden : Wiley-Blackwell, 2007. 248 p.
133. Levi-Strauss C. Structural Anthropology. New York : Inc. Publishers, 1958. 410 p.
134. Mancini J. Billson No owner of soil : The concept to marginality visited on its sixtieth birthday. *International review of modern sociology*. 1988. Vol. 18, № 2. P. 183–200.
135. Manovich L. The Language of the «New Media». Cambridge, London : MIT Press, 2001. 354 p.
136. Marcuse H. One-Dimensional Man : Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society, 1964. 257 p.
137. Marody M., Giza-Poleszczuk A. Transformations of Social Bonds The Outline of the Theory of Social Change. Switzerland : Peter Lang, 2018. 365 p.
138. Marx K., Engels F. Collected works. Lawrence & Wishart Electric Book, 2010. Vol. 1. 806 p.
139. Melikov I., Tabasaranskii R., Akhmedova T. Dialogue of cultures as an alternative to tolerance in intercultural communication. *The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences*. 2019. P. 2222–2229. URL : file:///C:/Users/User/Downloads/10.15405_epsbs.2019.12.04.296.pdf
140. Merton R. Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. 1938. Vol. 3, № 5. P. 672–682.
141. Mestrovic St. Anomia and Sin in Durkheim's Thought. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1985. Vol. 24, № 2. P. 119–136.

142. Miller Ch. Thinking as Folding : Deleuze's Leibnizian Nomadology as a Non-ontological Approach to Posthumanist Subjectivity. *Histoires Coloniales*. 1993. Vol. 23, № 3. P. 6–35.
143. Moles A. Information Theory and Esthetic Perception. University of Illinois Press, 1966. 217 p.
144. Morris M., Mok A., Mor Sh. Cultural Identity Threat : The Role of Cultural Identifications in Moderating Closure Responses to Foreign Cultural Inflow. *Journal of Social Issues*. 2011. Vol. 67, № 4. P. 760–773.
145. Mosco V. The Digital Sublime : Myth, Power, and Cyberspace. Cambridge : MIT Press, 2005. 218 p.
146. Nesterenko I., Sturmak K. Rivalry and cooperation between states : economic and cultural aspects (based on the studies of I. Wallerstein and R. Inglehart). *Соціально-політичні студії : науковий альманах*. 2020. С. 72–76.
147. Okorokova V. Synergetics as a theoretical and methodological approach to the study of the processes of virtualization of society. *Перспективи*. 2023. № 2. С. 82–88.
148. Okorokova V. The concept of rhizome as a theoretical and methodological approach in the study of society within the postmodern paradigm. *Перспективи*. 2020. № 4. С. 93–98.
149. Okorokova V. The Forms of Expression Of Society Virtualization as a Post-Historical Phenomenon (Ukrainian Aspect). *Postmodern Openings. Scientific Journal*. 2021. № 12. P. 246–258.
150. Orgad S. The internet as a moral space: the legacy of Roger Silverstone. *New Media and Society*. 2007. Vol. 9(1). P. 33–41.
151. Paez D. Gonzalez, Jose Luis Culture and social psychology. *Psicothema*. 2000. Vol. 12. P. 6–15.
152. Park R. Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33, № 6. P. 881–893.

153. Petrova I. Metamodernism as a concept of cultural studies. *Питання культурології*. 2020. № 36. P. 14–23.
154. Poster M. The Mode of Information : Poststructuralism and Social Context. Cambridge : Polity Press, 1990. 234 p.
155. Prigogine I., Stengers I. Order Out of Chaos : Man's New Dialogue with Nature. Bantam Books. Toronto; New York; London; Sydney, 1984. 384 p.
156. Producing and contesting urban marginality : interdisciplinary and comparative dialogues / edited by J. Cupples, T. Slater. London : Rowman Littlefield International, 2020.
URL : https://books.google.com.ua/books/about/Producing_and_Contesting_Urban_Marginali.html?id=Ha9HxgEACAAJ&redir_esc=y
157. Ray P. The Emerging Culture. American Demographics, 1997. 19 p.
158. Roszak T. The Making of a Counter Culture. Berkeley : University of California Press, 1995. 352 p.
159. Sawyer R. The Impact of Social Media on Intercultural Adaptation. *Intercultural Communication Studies XXI*. 2012. № 2. P. 151–169.
160. Schwartz S. Values : Individual and cultural. In F. J. R. van de Vijver (Eds.). *Fundamental questions in cross-cultural psychology*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. P. 463–493.
161. Schwartz S., Boehnke K. Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of Research in Personality*. 2004. Vol. 38. P. 230–255.
162. Schweitzer A. Out of My Life and Thought : An Autobiography. Baltimore : Johns Hopkins University Press; 60th Anniversary edition, 2009. 304 p.
163. Serpa S., Ferreira C. Anomie in the sociological perspective of Emile Durkheim. *Sociology International Journal*. 2018. Vol. 2. № 6. P. 689–691.
164. Shibutani T. Society and personality : An interactionist approach to social psychology. New York : Routledge, 1987. 648 p.

165. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity : Three Paradigms. *International Labour Review*. 1994. Vol. 133. № 5–6. P. 531–578.
166. Silverstone R. Media and Morality : On the Rise of the Mediapolis. Cambridge : Polity Press, 2006. 224 p.
167. Simmel G. How is Society Possible? *American Journal of Sociology*. 1910. Vol. 16. № 3. P. 372–391.
168. Sorokin P. Social and Cultural Dynamics. A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships. Extending Horizons Books, Revised edition, 1957. 720 c.
169. Spengler O. The Decline of the West / edited by Arthur Helps, and Helmut Werner. New York : Oxford UP, 1991. 480 p.
170. Stonequist E. The Marginal Man. A study in personality and culture conflict. New York : Scribner, 1961. 134 p.
171. Teilhard de Chardin P. The Phenomenon of Man. London; New York : Harper Perennial Modern Classics, 2008. 320 p.
172. The Routledge companion to Postmodernism / edited by Stuart Sim. London; New York : Routledge. 2001. 401 p.
173. The Routledge critical dictionary of postmodern thought / edited by Stuart Sim. New York : Routledge, 1999. 416 p.
174. The Timaeus of Plato / edited by with introduction and notes by R. D. Archer-Hind, Cambridge. London; New York, 1888. 52 p.
175. Thevoz M. Art brut. New York : Rizzoli, 1976. 179 p.
176. Touraine A. Return of the Actor : Social Theory in Postindustrial Society. Minneapolis : Univ of Minnesota Press, 1988. 196 p.
177. Transmedia Frictions. The Digital, the Arts, and the Humanities / edited by M. Kinder, T. McPherson. California : University of California Press, 2021. 414 p.
178. Trodd C. Postmodernism and Art. Art History and Cultural Practices. New York : Routledge, 2011. URL :

<https://research.manchester.ac.uk/en/organisations/art-history-and-cultural-practices>

179. Vehlen T. The intellectual preeminence of ieros in modern Europe. *Political Science Quarterly*. 1919. Vol. 34.P. 33–42.
180. Vermeulen T. Van den Akker R. Notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics Culture*. 2010. Vol. 2. P. 56–77.
181. Wallerstein I. The Time Space of World-Systems Analysis : A Philosophical Essay. *Historical Geography*. 1993. Vol. 2. P. 5–27.
182. Webster F. Theories of the Information Society. 3th Edition. London : Routledge, 2006. 314 p.
183. Winograd T., Flores F. Understanding Computers and Cognition : A New Foundation for Design. Boston : Addison-Wesley Professional, 1987. 207 p.
184. Witterman T., Krauss I. Structural marginality and the social worth. *Sociology and Social Research*. 1964. P. 348–349.
185. Wood M. M. The stranger : A study in social relationship; Herrick R. The paradox of marginality. Gordon M. *Assimilation in American life*. New York : Oxford univ.pres, 1964. P. 67–77.
186. Yolles M. The socio-cultural dynamics of development : part 1 development, growth and globalisation. *Kybernetes*. 2019. Vol. 49. № 7. P. 1813–1836.
187. Zinchenko V., Kaidanovska O., Boyko A., Potikha O. Education and science of Ukraine in the realities of large-scale military aggression and global challenges of the 21st century. *Revista de Tecnologia de Informacion y Comunicacion en Educacion* (Abril-junio 22). Vol. 16. № 2. P. 223–233.